

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI

MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI

Begmyrat WEÝISOW
Gülälek BABAYEWA

TÜRKMEN DILINIŇ FONETIKASY

Aşgabat - 2009

SÖZBAŞY

“Türkmen diliniň fonetikasy” dersi boýunça okuw kitaby ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleriniň filologik fakultetleriniň talyplaryna niýetlenilýär. Ol talyplara edebi dilimiziň çekimli we çekimsiz fonemalaryndaky, bogun gurluşyndaky özboluşly aýratynlyklary öwretmek, fonetik birlikleriň, fonetik serişdeleriň, şeýle hem kombinator ses üýtgemeleriniň tebigatyna akyl ýetirmeklerini gazanmak, ünsleerini orfografiýamyzyň derwaýys meselelerine gönükdirmek maksady bilen Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň tassyklan (Aşgabat, 2003) okuw maksatnamasyna laýyklykda ýazyldy.

Kitaby ýazmakda bu ders boýunça M. Hydyriw bilen K. Begenjowyň, M. Hudaýgulyýewiň, T. Täçmyradowyň ýazan gollanmalaryna, soňky ylmy edebiýatlara, awtorlaryň öz köp ýyllyk iş tejribelerine daýanyldy. Her temadan soň talybyň bilimleriniň artmagyna ýardam berip biljek ylmy edebiýatlaryň esaslary esaslary salgy berildi, amaly sapaklar üçin ýumuşlar tabşyryldy. Kitaba fonetika degişli adalgalaryň sözlügi-de ýerleşdirildi.

GIRIŞ

Türkmen diliniň fonetikasy dersinde öwrenilýän meseleler

Adamlar özara üm-yşarat bilenem, her hili şekiller-simwollar reňkler arkaly-da düşünişýärler. Düşünşümek pikir alyşmak üçin beýleki “dillere” seredende sözleýiş diliň artykmaçlyklaryna adamlar has ir akyl ýetiripdirler. Baryp Isgender zamanynda ses bilen düşünişmegiň syrlaryny öwrenýän ýörite ylym döräpdir. Alymlar bu ylymy grek sözi bilen **grammatika** atlandyrypdyrlar.

Grammatikany dört bölüme bölüpdirler:

- 1.Fonetika.
- 2.Leksika.
- 3.Morfologiýa.
- 4.Sintaksis.

Fonetika – dil biliminiň (grammatikanyň) sözleýiş seslerini öwrenýän bölümidir.

Fon-grekçe ses, **tika** - ylym diýmekdir.

Deňeşdiriň: **telefon, magnitafon, mikrofon. Matematika, stilistika, akustika.**

Fonetikada: 1. Gepleýiş apparaty we gep organlarynyň işi.

2.Çekimli we çekimsiz sesler olaryň akustik-artikulyasion häsiýetleri.

3.Bogun onuň görnüşleri .

4.Takt.

5.Fraza (jümle) ýaly fonetik birlikler.

6.Söz basymy,jümle basymy,pauza(dyngy),intonasiýa (äheň).

7.Sözleşenimizde ýüze çykýan singarmonizim, assimilyasiýa, akkomodasiýa sesleriň düşürilmegi artdyrylmagy,orunlarynyň çalyşmagy... ýaly kombinator ses üýtgemeleri

öwrenilýär.

Fonetikanyň derňew usullary hem maksatlary taýdan **tapawutlanýan umumy fonetika we hususy fonetika** görnüşleri bolýar.

Umumy fonetikada dünýä dilleriniň ses ulgamyndaky umumylyklar anyklanylýar.

Hususy fonetikada belli bir diliň fonetikasynyň milli aýratynlyklar öwrenilýär. Meselem: türkmen diliniň fonetikasy ,rus diliniň fonetikasy,iňlis diliniň fonetikasy.

“Häzirki zaman türkmen diliniň fonetikasy” dersinde ene dilimiziň ses ulgamyndaky çekimli we çekimsiz seslerimizdäki, bogun,takt, jümle ýaly fonetik birliklerimizdäki, basym, äheň, pauza ýaly fonetik serişdelerimizdäki milli özboluşlyklarymyz öwrenilýär. Diýmek, bu hususy fonetikadyr.

Türkmen diliniň fonetikasynyň öwreniliş usullary taýdan tapawutlanýan birnäçe görnüşi bar:

“Häzirki zaman türkmen diliniň fonetikasy” ene dilimize häsiýetli fonetik hadysalaryň beýan edilýänligine görä **teswiri fonetikadyr.**

Türkmen diliniň **eksperimental fonetikasy-da** bar. Onda fonetik birlikler fonetik laboratoriyada dürli hili apparatlaryň-tehniki serişdeleriň kömegi bilen öwrenilýär.

Türkmen diliniň **deňeşdirme fonetikasynda** ene dilimiziň fonetik birlikleri beýleki türk dilleriňki bilen deňeşdirilip, ses ulgamyndaky aýratynlyklarymyz ýüze çykarylýar.

Türkmen diliniň **degşirme fonetikasy-da** bar. Munda garyndaş däl dilleriň ses gurluşlary deňeşdirilýär. Meselem, türkmen we rus dilleriniň degşirme fonetikasy, türkmen we inlis dilleriniň degşirme fonetikasy.

Türkmen diliniň taryhy fonetikasynda ene dilimiziň çekimli we çekimsiz seslerinde, bogun gurluşynda haýsy döwürde nähili özgerişleň ýüze çykandygy öwrenilýär, köne we täze hadysalar anyklanylýar, ösüşiň ugry hem-de ondaky esasy meýiller kesgitlenilýär.

“Häzirki zaman türkmen diliniň fonetikasy” dersiniň maksady geljekki filologlara ene dilimiziň ses ulgamyndaky milli özboluşlylygy öwretmekden ybaratdyr.

Fonetik kanunlary anyklamaklyk türkmen edebi diliniň orfoepik hem-de orfografik normalaryny dogry bellemek we olary kämilleşdirmek üçin juda zerur.

Türkmen edebiýaty özüniň şahyрана eserleri bilen nusgalyk derejesine göterildi. Diýmek, ene dilimiziň fonetik aýratynlyklaryny düýpli bilmezden, türkmen nusgawy şahyrlarynyň ajaýyp eserleriniň jadylaýjy syrlaryna-da akyl ýetirmek mümkin däl.

Ene dilimizi we edebiýatymyzy talaba laýyk öwretmek üçin türkmen diline mahsus fonetik kanunlary türkmen dili we edebiýaty mugallymlarynyňda örän oňat bilmekleri gerek.

Edebiýatlar:

1. Hydyrow M, Begenjow K. Türkmen diliniň fonetikasy. Aşgabat, 1977.
2. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat 1992.
3. Täçmyrdow T, Hydaýgulyew M. Häzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasy. Aşgabat 1970.
4. Täçmyradow T. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 2002.

Amaly sapak üçin yumuşlar:

1. Üm-yşarat, şekil-simwol, reňk “dillerine” garanda sözleşiş diliniň artykmaçlyklaryny düşündiriň.
2. Dil biliminiň (grammatikanyň) fonetika bölümünde öwrenilýän meseleleri aýdyp beriň.
3. Öwreniliş maksatlary taýdan hususy fonetikanyň we umumy fonetikadan tapawudyny aýdyp beriň.
4. Öwreniliş usullary taýdan türkmen diliniň fonetikasynyň görnüşlerini aýdyp beriň: türkmen diliniň teswiri fonetikasynyň türkmen diliniň taryhy

fonetikasyndan, deňeşdirme fonetikasyndan, degşirme fonetikasyndan, eksperimental fonetikasyndan tapawudyny düşündiriň.

5. Türkmen diliniň fonetik birliklerindäki we fonetik serişdelerindäki milli aýratynlyklarymyzy öwrenmegiň ylmy hem amaly ähmiýetini düşündiriň.

SÖZLEÝIŞ SESLERI, OLARYŇ, BEÝLEKI SESLERDEN AÝRATYNLYKLARY

Sözleşenimizde çykarýan seslerimiz gülki , agy seslerindenem, saz gurallarynyň, haýwanlaryň, maşynlaryň, ýeliň, suwuň seslerindenem düýpli tapawutlanýar. Tebigatdaky beýleki seslerden tapawutlandyrylyp, sözleýiş seslerine **çekimliler** we **çekimsizler** diýilýär.

Sözleýişiň iň kiçi bölekleri bolan çekimli we çekimsiz sesler owaz perdelerimiziň titremegi netijesinde dörän howa tolkunjyklarydyr, ýagny **fiziki hadysadyr**. Biz olary çekimli we çekimsiz sesler görnüşinde gulak arkaly tutýarys. Diýmek, sözleýiş sesleri **akustik hadysadyr**. Özara düşünişmek üçin çekimli we çekimsiz seslerden bogun, bogunlardan takt, taktlary birleşdiip jümle (fraz) edip aýdýarys. Diýmek, çekimli we çekimsiz sesler akyl işiniň netijesidir – **psihologik hadysadyr**. Olar ynsanlaryň özara pikir alyşmak, düşünişmek, soramak, habar bermek, buýruk üçin çykarýan seslerdir, ýagny **jemgyýetçilik hadysadyr**.

Çekimli we çekimsiz seslerimiz üç tarapdan öwrenilýär:

1. Anatomiýa-fiziologik taýdan. Çekimli we çekimsiz seslerimiz, olaryň aýratynlyklary gep organlarymyzyň işi nukdaýnazardan öwrenilýär. Muňa **fiziologik fonetika** diýilýär. Munda sesleri aýtmakda gep organlarymyzyň işi öwrenilýär. Dodak çekimlileri giň çekimliler, dar çekimliler, alynky hatar, yzky hatar çekimlileri, aşaky, ortaky, ýokarky galyş çekimlileri, dodak çekimsizleri, dilujy, dilorta, dilardy çekimsizler, agyz ýolly we burun ýolly çekimsizler fiziologik fonetikanyň adalgalarydyr.

2. Fizika-akustik taýdan. Sözleýiş sesleri eşidilişi nukdaýnazardan hem öwrenilýär. Muňa **akustik fonetika** diýilýär. Akustik fonetikada sesleriň eşidiliş aýratynlyklary boýunça häsiýetnama berilýär. Çekimliler inçe çekimliler, ýogyn ýogyn çekimliler, uzyn çekimliler, gysga çekimliler; çekimsizler: zarply çekimsizler, süýkeş çekimsizler akustik fonetikanyň adalgalarydyr.

3. Çekimli we çekimsiz seslerimiz many tapawutlandyryş ukyplary nukdaýnazardan öwrenilýär. Munda sözün ýa-da goşulmanyň manysyny tapawutlandyrmaga ukyply sesler - fonemalar we olaryň wariantlary anyklanylýar. Fonetikanyň bu bölümüne **fonologiýa** diýilýär.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Sözleýiş sesleriniň tebigatdaky beýleki seslerden nähili aýratynlyklary bar?

2. Sözleýiş sesleri fiziki, akustiki, psihologik hem jemgyýetçilik hadysasydyr diýen pikire nähili düşüňärsiňiz?

3. Fiziologik fonetika, akustik fonetika, fonologiýa adalgalaryna nähili düşüňärsiňiz?

4. Çekimli we çekimsiz seslerimizi üç nukdaýnazardan öwrenmegiň ylmy-amaly ähmiýetini düşündiriň.

GEPLEÝIŞ APPARATY WE GEP ORGANLARYNYŇ ÇEKIMLI WE ÇEKIMSIZ SESLERI AÝTMAKDAKY HYZMATY

Sözleýiş seslerini hasyl etmäge gatnaşýan synalarymyza **gep organlary** diýilýär. Çekimli we çekimsiz seslerimizi emele getirmäge öýken, bokurdak şahalary, bokurdak, bogaz,ondaky owaz perseleri, bogazdan ýokardaky boşluklar:damak boşlugy, agyz boşlugy, burun boşlugy,ýumşak kentlewük ,gaty kentlewük,alweolalar,dil,dodaklar,eňek ýaly synalarymyz gatnaşýarlar. Söleýiş seslerini aýtmak üçin ýörite organ ýok. Synalarymyz bu hyzmaty goşmaça ýerine ýetirýärler. Mysal üçin, öýken - dem almak, dişler - çeynemek, dil – tagam duýmak, burun - ys almak hyzmatlaryny ýerine ýetirýär. Diýmek, bu synalarymyzyň gep organlary atlandyrylyşy şertlidir.

Psihologik hem jemgyýetçilik hadysasy bolmagyna görä, sözleýiş sesleriniň döremegine diňe gep organlary däl, eýsem beýni, gulak ýaly synalarymyz-da gatnaşýar. Bularyň hemmesine bitewülikde **sözleýiş apparaty** diýilýär.

Gep organlarynyň sesleri aýtmakdaky işjeňligi bir meňzeş däl.Çekimli we çekimsiz sesleri aýtmakda esasy hyzmaty ýerine ýetirýän,hereket etmäge ukyply synalarymyza **işjeň gep organlary** diýilýär.

Isjeň gep organlaryna öýken, owaz perdeleri, agyz boşlugy, dil, dodaklar, aşaky eňek degişli. Bular çekimlileri aýtmaga-da, çekimsizleri aýtmaga-da örän işjeň gatnaşýarlar.

Sözleýiş apparaty howa (dem) bilen işleýär. Diýmek öýken çekimlini aýtmaga-da, çekimsizleri hasyl etmäge-de gatnaşýar

Owaz perdeleri diňe çekimlileri däl, eýsem sonorly hem aýk çekimsizleri hasyl etmäge-de işjeň gatnaşýar.

Dil – sözleýiş seslerini emele getirmekde işjeňligi taýdan gep organlarynyň hemmesindenem tapawutlanýar.

Dil sözüniň türkmen dili, rus dili, inlis dili ýaly sözleýiş guraly manysynda ulanylmagy-da hut şonuň üçindir. Diliň kömegi bilen agyz boşlugynyň göwrümini üýtgedip inçe, ýogyn, giň, dar çekimlileri hasyl edýäris.

Dil çekimsiz sesleri aýtmaga-da işjeň gatnaşýar: t, d, ç, j, s, z, ş, r, n. Meselem: çekimsizleri diliň ujunda, diliň ortaky böleginde, k,g,ň,h sesleri diliň artky böleginiň gatnaşmagynda hasyl bolýarlar.

Dodaklarymyz **o,ö,u,ü** çekimlilerini we **p, b, m, f** çekimsizlerini aýtmaga gatnaşýarlar.

Ýokarky eňek, gaty kentlewük, dişler alweolalar sözleýiş seslerini emele getirmekde kömekçi hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Hereket etmäge ukyply bolmadyk bu synalarymyza işjeň däl (passiw) gep organlary diýilýär.

Fonetika adalgalary mysal üçin: **dar çekimliler, giň çekimliler, dodak çekimliler, dilujy, dilorta, dilardy çekimsizler, agyz ýolly sesler, burun ýolly sesler...**gep organlarynyň işi boýunça at alypdyrlar.Gep organlarynyň işini bilmezden, sesiň artikulyásiýasy, esasy we goşmaça artikulyásiýa,

artikulyasiýanyň orny, artikulyasiýanyň hili. diliň artikulyasion bazasy ýaly adalgalaryň manysyna düşinmek mümkin däl.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Gep organlary we sözleýiş apparaty adalgalarynyň manysyny düşündiriň.

2. İşjeň we işjeň däl gep organlaryny aýdyp beriň. Öz adyňyzdaky sesleri aýtmakda haýsy gep organlarynyň işjeň, haýsylarynyň işjeň däl gatnaşýandygyny düşündiriň.

3. Çekimli we çekimsiz sesleriň anatomiýa-fiziologik häsiýetnamasyny bilmek nämä gerek, näme ähmiýeti bar?

4. Sesleri gep organlarynyň işi taýdan öwrenmegiň (fiziologik fonetikanyň) daşary ýurt dillerini öwrenmekdäki we öwretmekdäki ähmiýetini düşündiriň.

SESLERİN ARTIKULYASIYASY

İşjeň gep organlarynyň sesi hasyl etmekdäki hereketine, işjeň däl (passiw) gep organlarynyň boluş ýagdaýyna şol sesiň artikulyasiýsy diýlýär.

Her sesiň artikulyasiýasy üç bölekden: ekskursiýadan, saklanýş we rekursiýadan ybaratdyr.

1. **Ekskursiýa** – gep organlarynyň sesi aýtmaga taýýarlanýan pursaty.
2. **Saklanýş** – gep organlarynyň şol sesi aýdan pursaty.
3. **Rekursiýa** – gep organlarynyň ýene öňki ýerine gaýdyp gelýän pursaty.

Gep organlarynyň sesleri hasyl etmekdäki hyzmatyny, işjeň gep organlarynyň edýän hereketlerini, işjeň däl gep organlarynyň boluş ýagdaýyny palyatogramma usuly arkaly öwrenen, türkmen diliniň eksperimental fonetikasynyň düýbünü tutan ilkinji alym A.P.Poseluwewskidir. Alym baryp 1930-njy ýylda gaty kentlewüge pudrlanan millimetrlik kagyz ýelmemek arkaly çekimlileri we çekimsizleri aýdanda dilimiziň agyz boşlugyndaky hereketini, onuň işjeň däl gep organlarymyza galtaşýan ýerlerini anyklapdyr. Aýratynlykda alnan sesiň artikulyasiýasynyň sözleýiş akymynda: bogunda, taktda, jümlede aýdylyşyndan tapawutlanýandygyny açypdyr.

Sözleýiş akymynda öňdäki sesiň rekursiýasynyň yzyndaky sesiň ekskursiýasyna ýa-da tersine, yzky sesiň ekskursiýasynyň öňdäki sesiň rekursiýasyna çekimsizlerde, çekimlilerde inçe-ýogynlyk, dodak sazlaşygy täsir etmegi netijesinde çekimliler progressiw we regressiw assimilyasiýa, uýgunlaşma, orunlaryny çalyşma, sesleriň artdyrylyşy, sesleriň düşüp galyşy... ýaly kombinator ses üýtgemeleriniň ýüze çykyandygyny belläpdir.

Meselem: **A:dam ma:r müň tümön iýdirseň az:dyr...** – (Adam bar müň tümen iýdirseň azdyr)...

Ýa:d i:llere gy:s sassaň, ýiter gider, eje ja:n – (Ýat illere gyz satsaň, ýiter gider ejejan)...

Sözleýiş akymynda ýüze çykyan kombinator ses üýtgemeleriniň tebigatyna akyl ýetirmek üçin alym sesleriň sözdäki – bilelikdäki artikulyasiýsyny

öwrenmegi maslahat beripdir.

Esasy artikulyasiýa we goşmaça artikulyasiýä.

Sesi hasyl etmäge gep organlarynyň birbada birnäçesi gatnaşýar. Ýöne olardan diňe birisi esasy, beýlekileri bolsa goşmaça artikulyasiýa hasaplanylýar. Meselem: çekimliler arassa owazdan ybarat seslerdir. Diýmek, çekimlileriň esasy artikulyasiýasy, ýagny esasy döreýän ýeri owaz perdesidir. Owaz perdesiniň titremeginden dörän owazy dilimizi aşak-ýokary, öňe-ýza hereketlendirip, agyz boşlugynyň meýdanyny, göwrümini, görnüşini üýtgetmegimiziň netijesinde hil taýdan özgerdýäris.

Dilimiz alynky dişlere tarap uzanda ses inçelip, inçe çekimliler emele gelýärler.

Dilimiz alynky dişlerden yzky hatara çekilende, ýogyn çekimliler döreyärler:

Dodaklarymyz büzülende **i** sesi **ü,y** sesi- **u, e** sesi-**ö, a** sesi-**o** ýaly dodak öwüşginini alýar.

Diýmek, owazyň biri beýlekisinden tapawutlanýan 16 sany çekimli fonema öwrülmeginde dilimiz we dodaklarymyz goşmaça artikulyasiýa berýändir.

Çekimsiz sesler sap galmagaldan ýa-da galmagal bilen owazyň gatşmagyndan döreyärler. Diýmek, çekimsizlerde galmagalyň dörän ýeri esasy artikulyasiýadyr.

F,b,w,m sesleri galmagalyň dörän ýeri boýunça **dodak çekimsizleri: t, d, s, z, ş, ç, j** bolsa **dilujy çekimsizler** atlandyrylýar.

Ý, r, l, n, ñ, m, w seslerini hasyl etmäge owaz perdeleri-de gatnaşýar. Düzümünde

galmagaldan owazyň artykmaçlygy üçin, soňlary dymyk **k, p, t, ç** seslerine gutaran

sözlere **-rak/-rāk,-ýar/-ýār** goşulmalary goşulanda, dymyklar degişli açyk çekimsizlere öwrülýärler.

Sesiň emele gelen ýerine **artikulyasiýanyň orny** diýilýär.

Dar,giň, dodak çekimlileri, dilujy, dilorta, dilardy, çekimsizler, agyz ýolly, burun ýolly çekimsizler...ýaly adalgalardan görnüşi ýaly, sesler, adatça, gep organlarynyň işi, artikulyasiýanyň orny boýunça häsiýetlendirilýär.

Seslere häsiýetnama berlende önürti esasy artikulyasiýanyň,soňra goşmaça artikulyasiýanyň orny görkezilýär. Meselem, a:r, ä:r sözlerinde **a,ä** sesleri: çekimli,

uzyn çekimli, aşaky galyş (giň), dodaklanmadyk çekimlilerdir.

T,d dilujy dişdüýbi, **k,g,ñ** – dilardy yzky kentlewük çekimsizlerdir – **r** dilujy, titreýji, **l** – dilujy gapdal çekimsizlerdir.

Çekimli sesler agyz boşlugyndan päsgelçiliksiz çykyp gidýärler. Çekimsizler aýdylanda işjeň we işjeň däl gep organlarynyň biri - birine degýändigini ýa-da aralykda yşgalaň galýandygy taýdan tapawutlanýarlar.

1)Degşikli-zarply çekimsizler.

2)Degşiksiz-süýkeş çekimsizler.

Gep organlary biri-birine degen ýagdaýynda,ses olary zarp bilen böwsüp çykýar. Şonuň üçin **k, p, t, ç, d, n, l...** seslerine **degşikli-zarply çekimsizler** diýilýär.

Gep organlary degişmese,aralykda yş galsa, ses süýkenip çykýar. **S, z, ş, h...**ýaly **seslere degşiksiz –yşgalaňly-süýkeş** çekimsizler diýilmegi şonuň üçindir.

Her diliň sesleriniň özüne mahsus aýdylyşy-artikulyasion özboluşlygy bolýar.

Rus çagalarynyň türkmen diliniň **j, ň, ä, ö, ü** seslerini aýtmakda kynçylyk çekişleri-de şol sebäplidir. Olara türkmençe dogry sözlemegi öwretmek üçin türkmen diliniň sesleriniň artikulyasion özboluşlylygyny öwretmeli bolýarys.

Başga dilleri öwrenmek üçinem ilki bilen öz ene dilimiziň artikulyasiýasion bazasyny oňat bilmegimiz gerek. Bir diliň sesleri üçin mahsus bolan artikulyasiýalaryň jemine şol diliň **artikulyasion bazasy** diýilýär.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Artikulyasiýa, esasy artikulyasiýa, goşmaça artikulyasiýa, artikulyasiýanyň orny, artikulyasiýanyň hili, artikulyasion baza adalgalarynyň aňladýan manylaryny sözlük depderiňize göçüriň.

2. Öz adyňyzdaky çekimli we çekimsiz seslere artikulyasiýanyň orny we artikulyasiýanyň hili taýdan häsiýetnama beriň.

3. Adyňyzdaky sesleriň her birini hasyl etmekde esasy hem goşmaça artikulyasiýalary kesgitläň.

SES WE FONEMA, FONEMANYŇ WARIANTLARY

Dilimizdäki çekimli we çekimsiz sesleriň many tapawutlandyryjlyk ukypalaryny kesgitlemek bilen meşgullanýan fonologiyada ses we fonema düşüňjeleri tapawutlandyrylýar. Diňe sözleriň we goşulmalaryň manylaryny tapawutlandyrmaga ukyply seslere fonema diýilýär.

Goşulmalarda-da, asyl sözlerde hem sesleriň many tapawutlandyrmak ukyby bolmadyk görnüşlerini aýratyn fonema hasaplap bolmaz.

Fonema – dilimiziň ses gurluşyndaky iň kiçi hem esasy fonetik birlikdir. Biz düşüňmek, pikir alyşmak üçin sesleri goşup, bogun, bogunlardan takt, taktlardan jümle (fraz) döredýäris. Sözler arkaly däl-de, jümleler bilen sözleşýäris. Jümleler taktlara, taktlar bogulara, bogun çekimli we çekimsiz seslere bölünýär. Diýmek, sözleýiş dilinde ses iň kiçi, jümle iň uly fonetik birlikdir.

Sözleşenimizde sesler aýry-aýrylykda aýdylman, biri-biri bilen artikulyasiýa taýdan goşulýşýarlar. Şol bir fonemanyň artikulyasiýasynyň orny, artikulyasiýanyň hili taýdan parhly birnäçe görnüşi – alofonlary ýüze çykýar. Meselem; „Ýa:slygynna orok ýa:ly, orto ýa;şda çörök ýa:ly“ „Ýäslygynda orak ýaly orta ýaşda çörek ýaly“ matalynda **orak, çörek** sözleriniň birinji bognundaky dodak çekimlileriň täsirinde **a, e** fonemalary dodak öwüşginini alyp **o, ö** sesleri ýaly aýdylýar. **Ýaşlygynda** sözünde bolsa wagt-orun düşümiň –**da** goşulmasy **n** sesiniň täsirinde burun öwüşginini alyp, **ýaşlygynna** aýdylýar.

Aýlaw, saýlaw, derweze, wezipe sözlerinde **a, e** fonemalarynyň **o, ö** warantlarynyň ýüze çykmagyna ýanaşyk gelen dodak **w** sesi sebäp bolupdyr.

Sesiň fonemadygyny ýa-da fonemanyň wariantydygyny kesgitlemek üçin dürli tärlər ulanylýar:

1) bir sesiň ýerine başga bir sesi goýup görmek täri: **kel, gel, ýel, del, şel; at, as, aş, aç, men, meň; söweş, söwüş; göreş, görüş; jigim, jigiň, okadym, okadyň, okadyk...**

2) ses artdyryp görmek täri: **al, bal, aş, baş, as, bas, ak, bak;**

3) sesi aýryp görmek täri: gotur, otur, tur, tur. Eger şonda sözün, goşulmanyň manysy üýtgeýän ýa-da ýityän bolsa, onda ol ses fonema hasaplanylýar we her fonema üçin aýratyn harp alynýar. Harplar sözleri we goşulmalary many taýdan tapawutlandyrmaga ukyply sesleriň, ýagny fonemalaryň ýazuw belgileridir.

Täze türkmen elipbiýinde uzyn hem gysga aýdylýan çekimli fonemalarymyz üçin aýratyn harplar alynmadyk hem bolsa, olar many tapawutlandyrmaga ukyply seslerdir. Meselem, at, aat, o, oot, it, iit, gyz, gyyz, gurt, guurt, süri, süüri... Diýmek, bu sesleriň her biri fonemanyň wariantlary dälde, aýry-aýry fonemalardyr.

Harplar fonematik belgilerdir. Hatda baş harplaryň-da täze jümläniň başlangyjyny habar bermek, jyns we has at omonimlerini (keýik-Keýik, alma-Alma, sazak-Sazak...) tapawutlandyrmak hyzmaty bar. Ýazuwda

ulanylýan dyngy belgiler tebigaty taýdan fonemalardan düýpli tapawutlanýarlar. Olar jümläniň haýsy äheň bilen okalmalydygyny, nirde säginmelidigini duýdurýan belgilerdir, fonema dälidirler.

Fonematik we fonetik transkripsiýalar

Janly gepleşigi ýazuwa geçirmek üçin, esasan, iki hili transkripsiýa ulanylýar.

1. **Fonematik transkripsiýa** – bu janly gepleşigi fonemalar arkaly ýazuwa geçirmek usulydyr. Munda sözleri, goşulmalary tapawutlandyrmaga ukyply sesleriň – fonemalaryň her biri üçin aýratyn belgi – harp alynýar.

Fonematik transkripsiýa – fonematik ýazuw bolmak bilen, piktografik, ideografik ýazuwlardan düýpli tapawutlanýar. Çeper, ylmy, syýasy, publisistik eserler, resmi iş kagyzlaryny ýazmak üçin Türkmenistanyň ähli raýatlary tarapyndan fonematik ýazuw giňden ulanylýar. Fonematik ýazuwda sözler, goşulmalar aýdylyşy, eşidiulişi ýaly däl-de, fonemalar boýunça ýazylýr.

2. **Fonetik transkripsiýa** – bu janly gepleşigi aýdylyşy-eşidilişi ýaly ýazuwa geçirmek usulydyr. Munda adaty harplardan başga sesleriň uzyn, gysga, süýkeş, basymly, basymsyz aýdylyşlaryny görkezýän goşmaça belgilerden hem peýdalanylýar.

Fonetik transkripsiýa diňe filologik maksatlar bilen halk döredijiligi we şiweshynaslyk boýunça il arasyndan maglumat ýazylyp alnanda ulanylýar.

Ýazuw dilimizi, onuň orfografik kadalaryny kämilleşdirmek üçin biziň fonemalarymyzdaky milli aýratynlyklarymyzy düýpli öwrenmegimiz gerek.

Dilimizdäki sesleriň many tapawutlandyrmak ukybyny kesgitlemek, fonemalary we olaryň wariantlaryny aýyl-saýyl etmek örän kyn iş. Türkmen diliniň fonetikasy boýunça düýpli derňewleriň geçirilendigine garamazdan, henize çenli çekimli fonemalarymyzyň sany hakda-da gutarnykly netijä gelnenok. Fonologiýa häzirligçe türkmen dil biliminiň in az öwrenilen bölümlerinden biri bolmagynda galýar.

Fonetik transkripsiýada ulanylýan goşmaça harplar we belgiler aşakdaky ýalydyr:

v-ýasy ygşalaňly goşadodak süýkeş sesi aňladýar: **o:va, ba:va.**

w-tegelek ygşyalaňly „w“sesini aňladýar. Meselem; **wagt, welin.**

g-alyňky kentlewik, zarply sesi aňladýar : **gel, gelin.**

g-sesiniň süýkeş warianty : **beg,i:ge.**

гъ -yzky kentlewik zarply ses : **гъalam, гъamyş.**

гъ-„g“ sesiniň süýkeş warianty: **ba:гъ, da:гъ.**

z-açyk apikal „z“ sesi: **za:t, zama:n.**

z-„z“ sesiniň dorsal warianty: **biz , ýaz.**

k- dilardy ortaky kentlewik „k“ sesi: **Keri:m,kä:r.**

кЪ- dilargy „k“ sesiniň yzky kenlewik warianty: **кЪа:кЪа,кЪа:da.**

s- dymyk apikal „s“sesi:**saç,sa:ry.**

s- „s“ sesiniň dorsal warianty: **sen, siz.**

h-damak (faringal) „h“ sesi: **ha:ly, hat.**

h-h fonemasynyň dil ardy warianty: **çarh, nyrh.**

() – düşüp galýan sesleri görkezýär: **o(nu)ň, geçile(ri)ň.**

/ /-iki sesiň ýa-da sözün parallel ulanylýandygyny görkezýär: **beýni // meýni.**

- uzyn çekimlileri aňladýar: **a:dam,ka:ka.**

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

Fonematik transkripsiýada ýazylan tekstiň fonetik transkripsiýalarda ýazylyş nusgalaryny öwreniň.

Tilki, ýolbars we möjek. Bir tilki, bir ýolbars, bir möjek – üçüsi dost boldy. Ondan soň üçüsi aw awlamaga gitdiler. Bir keyik tutdular. Ýene bir towşan tutdylar. Üçüsi paýlaşjak boldular. Möjege, “Sen paýla” diýdiler. Möjek „Bolýar“ diýip, „Keyigi ýolbars iýsin, towşany tilki iýsin , şagaly men iýjek“ diýdi.

Latyn fonematik transkripsiýsynada ýazylyşy:

Tilki, ýolbars we möjek

Bir tilki bir ýolbars bir möjek-üçüsi dois volly. Onnoň a:w a:wlama:ga gittiler. Bir keyik tutdular

ÇEKİMLİ FONEMALAR, OLARYŇ AÝRATYNLYKLARY WE TOPARLARA BÖLÜŇİŞI

Sap owazdan hasyl bolup, agyzdan päsgelçiliksiz çykýan seslere **çekimliler** diýilýär.

Çekimli sesler dildäki hyzmaty we akustik-artikulyasion aýratynlyklary taýdan çekimsizlerden düýpli tapawutlanýarlar.

Anatomiýa-fiziologik taýdan çekimliler esasy artikulyasiýasy owaz perdesinde, goşmaça artikulyasiýasy diliň öňe-yza, aşak-ýokary hererket edip, agyz boşlugynyň meýdanyny, görnüşini üýtgetmegi we dodaklaryň gatnaşyp-gatnaşmazlygy netijesinde döreýän seslerdir.

Fiziki-akustik taýdan çekimliler sap owazdan ybarat sesler bolup, olar çekimsizlere garanda dowamly aýdylýarlar, oňat eşidilýärler.

Dildäki hyzmaty nukdaýnazardan çekimliler bogun emele getirmäge ukyply seslerdir.

Häzirki türkmen dili 30-dan gowrak şiwäni öz içine alýar. Türkmen şiwelerinde çekimlileriň sany deň däl (käbir şiwelerimizde uzyn çekimliler ýok).

Edebi dilimizdäki çekimli fonemalaryň sany hakda häzirlilikçe dürli garaýyşlar dowam edýär. Meselem, Sapar Kürenow türkmen edebi dilinde 18 (9 uzyn, 9 sany gysga çekimli); Ata Annanurrow 17(ol gysga ä sesini wariant hasaplaýar); A.P.Poseluyewskiý 16 sany (**a, aa, o, ao, ö, öö, u, uu, ü, üü, y, yy, i, ii, we, e, ä:**) many tapawutlandyrmaga ukyply çekimli fonemanyň bardygyny belläpdirler. Türkmen diliniň akademiki grammatikasynda hem edebi dilimizde 16 sany çekimli fonemanyň bardygy ykrar edilýär: **at-aat, ot-oot, gal-gaal, it-iit, pil-piil**, (Görogly ýedi pilden ok geçirýär. piilden däl). E-fonemasy diňe gysga, onuň **geler-geer, Sähet-Säheedow, Kömek-Kömeekow** sözlerindäki ýaly uzyn aýdylýşy wariant hasaplanylýar. Ä-fonemasy diňe uzyn onuň **ähli, säher, şäher we äkel, akit, äber** sözleri ýaly progressiw sazlaşyk netijesinde dörän gysga görnüşi wariant hasaplanylýar.

H. Bagyýew „Dil bilimine giriş“ (Aşgabat, 1992) kitabynda türkmen dilinde 8 sany çekimli fonema bolup, olaryň uzyn hem gysga aýdylýan wariantlary bar —diýip ýazýar. Harp bilen fonema düşünjelerini bulaşdyrmaklyk mekdep grammatikalarynda hem dowam edip gelyär. Her fonema üçin aýratyn harp almak ýörelgesine esaslanýan fonematik ýazuwmyzy kämilleşdirmek üçin edebi dilimizdäki çekimli fonemalaryň düzümini-sanyny anyklamak iň derwaýys meselelerden biridir.

Türkmenistanyň birinji lingwistik gurultaýyna (1936 ý) çenli uzyn çekimliler **aat, oot, gyyz, tuut...** ýaly goşalandyryp, ýazylan eken. Çekimlileri goşalandyryp ýazmak soň ýatytylypdyr. Täze türkmen elipbiýinde hem uzyn çekimliler üçin aýratyn harp alynmandyr. Uzyn çekimlileriň ýazuwda görkezilmezligi köp şiweli türkmen diliniň orfografiýasynda çekimlileriň düşüp-düşmezlik, dodaklanyp-dodaklanmazlyk kadalaryny öwretmek işini kynlaşdyrýar.

Çekimlilerin mukdar taýdan toparlara bölünişi

Aýtmak üçin sarp edilyän wagtyň we owaz perdesindäki sazlaşykly yrgyldylaryň dowamlylygy taýdan türkmen diliniň çekimli fonemalary iki topara: **a) uzyn çekimlilere** we **b) gysga çekimlilere** bölünýärler.

Türkmen edebi dilinde many tapawutlandyrmaga ukyply 8 sany uzyn (a: o: ,y: , u: , i: , ö: , ü: , ä, 8 sany gysga (a, o, y, u, i, ö, ü, e) çekimli fonema bar. (Deňeşdirin: **a:t-at, o:t – ot, gu:rt – gurt, gy:z – gyz, ö:t – öt, pi:l – pil, sü:ri – süri..**). E fonemasynyň uzyn, ä: fonemasynyň bolsa gysga jübüti ýok. Olaryň **ter** we **tä:r** sözlerindäki ýaly diňe uzyn we diňe gysga aýdylýan görnüşleri fonemadyr.

Uzyn aýdylýan çekimli fonemalar türkmen dilinde asyl sözleriň diňe birinji bogunlarynda gelýärler. Şoňa görä-de olara **asyl etimologik uzynlyk** diýilýär.

Ta:ry:h, kita;p, mesji:t, ta:ly:p, edebiýa:t, ka:nu:n,huku:k, emma:, wepa(a); a:ba:t, di:wa:r, zi:ba, zena:n, (p): raýo:n, depo: , gramma:tika, telewi:zor, roma:n, poe:ma, fone:ma, sinta:ksis, stadio:n (r)... ýaly alynma sözlerde duşýan uzyn çekimlileri-de asyl uzynlyk hasaplamak bolar.

Gadyya türki asyl uzyn çekimliler häzirki türki dillerinden diňe türkmen we ýakut dillerinde oňat saklanypdyr, olar beýleki türki dillerde doly ýa-da kem-käseýin ýitirilipdir. Asyl uzyn çekimlileriň türkmen dilinde hem käbir sözlerde duýulýar. (Deňeşdirin: **ýo:l-ýoldaş, i:l-ilik, gu:rt-gurçuk, gu:ry-gurak, ga:p-gapçyk, to:z-tozamak**).

Çekimlilerin hil taýdan toparlara bölünişi

Çekimli fonemalarymyz dilimiziň öňe-yza, aşak-ýokary hereket edip, agyz boşlugynyň göwrümini, formasyny üýtgetmegi, dodaklarymyzyň gatnaşyp-gatnaşmazlygy (goşmaça artikulyasiýa) netijesinde biri-birlerinden hil taýdanam tapawutlanýarlar.

Dil alyn dişlere tarap uzanda, ses inçelýär: **i, ü, ö, e, ä:** seslerçi emele gelýär. Bulara akusyk alamatlary boýunça **inçe çekimliler**, anatomiýa-fiziologik alamatlary boýunça **alynky hatar çekimliler** diýilýär.

Dil yza çekilip, alyn dişlerden uzaklaşanda, ses ýognalýar: **y, y:, u, u:, o, o:, a, a:** sesleri emele gelýär. Bulara anatomiýa-fiziologik taýdan **yzky hatar**, fizika-akustik taýdan **ýogyn çekimliler** diýilýär.

Diliň öňe-yza hereketi boýunça hil taýdan tapawutlanan inçe-ýogyn jübütler many tapawutlandyrmaga ukyply aýratyn fonemalarydyr. Deňeşdirin: **ça:ga-çä:ge, a:r – ä:r, ut – it, ot – öt, gyt – git...** Çekimlilerimizdäki gadymdan gelýän inçe-ýogyn jübütlilik nalatal singarmonizminde hem-de goşulmalarymyzda **-lar/ -ler, -dy/ -di, -ýar/ -ýär ...** ýaly köp wariantlylygyň döremegine sebäp bolupdyr.

Dilimiz agyz boşluigyndaky aşak-ýokary hereketi boýunça-da çekimliler hil taýdan tapawutlanýarlar.

Dilimiz ýokarky kentlewüge ýakynlaşanda, agyz boşlugynyň göwrümi üýtgeýär, howa ýoly daralyp, dar çekimliler emele gelýär (i, i: , y, y: , u, u: , ü, ü:).

Agyz boşlugyndaky howa ýoly we diliň duruş ýagdaýy (anatomia-fiziologik alamaty) boýunça bulara **ýokarky galyş – dar çekimliler** diýilýär.

Dilimiziň aşaky eňek bilen aşak gaýdanda, agyz boşlugy giňelýär we **a, ä:** sesleri emele gelýär. Bulara **aşaky galyş – giň çekimliler** diýilýär. Dilimiz agyz boşlugynda ýokarky we aşaky galyşlaryň aralygynda duranda, **o, o:, ä, a:, ö, o: a, a:, e, e: çekimlileri** emele gelýär. Bulara **ortaky galyş – giň çekimliler** diýilýär. Çekimli seslerimiziň galyşlary taýdan tapawutly giň-dar jübütleri-de many tapawutlandyrmaga ukyply aýry-aýry fonemalardyr. (Deňeşdiriň: **it, et, ä:t; dil, del, dä:l; gyl, gol, gal**).

Dodaklarymyzyň goşmaça artikulyasiýasy netijesinde hem çekimli sesler **dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimlilere** bölünýäler.

Dodak çekimlileri: **o, o: , ö, ö: , u, u: , ü, ü:**

Dodaklanmaýan çekimliler: **a, a: , e, ä, y, y: , i, i:**

Dodaklanan we dodaklanmadyk jübütler hem many tapawutlandyrtmaga ukyply fonemalardyr. Deňeşdiriň: **top, tap; çöp, çep; tö:r, tä:r, gur, gyr, büz, biz...**

Çekimlilerimizdäki dodaklanan we dodaklanmadyk jübütler dodak sazlaşygynyň (labial singarmonizminiň) hem-de **-luk/-lük, -çuluk/-çülik...** ýaly goşulmalarymyzdaky köp wariantlylygyň döremegine sebäp bolupdyr.

Dodak çekimlileri türkmen dilinde adaty asyl düýp sözleriň diňe birinji bogunlarynda gelýärler: **orok, obo, orto, gündü:zlerine, oglonlorumuz...** ýaly soňky bogunlarda eşidilýän dodak çekimlileri bolsa **ä, e** çekimlileriniň dodak sazlaşygy sebäpli ýüze çykan wariantlarydyr.

Çekimli fonemalarymyzy hatarlar, galyşlar hem-de dodaklarymyzyň işi boýunça mukdar we hil taýdan toparlara bölüp öwrenmeklik köp şiweli türkmen diliniň edebi normalaryny, orfoepik we orfofracik kadalaryny kämilleşdirmek üçin juda zerur.

EDEBIÝATLAR:

1. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat 1992.
2. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. Москва, 1955.
3. Куренов С. Краткие и долгие гласные туркменского языка и их дифференциальные признаки (эксп. Фоню иссл.). АКД. Ашхабад, 1990.
4. Nurmuhammedow A. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” uzyn çekimlileriň görkezilişi // Türkmenistanda ylym we tehnika. Aşgabat, 2002, № 4; Şonuňky: Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” uzyn çekimlileriň fonologik hyzmaty we türkmen diliniň çekimli fonemalary // Türkmenistanda ylym we tehnika. Aşgabat, 2002, № 5; Şonuňky: Türkmen dilinde uzyn e:, Ä: çekimlileri we olaryň taryhy ösüşi // Türkmenistanda ylym we tehnika. Aşgabat, 200, № 2;

Şonuňky: Türkmen diliniň çekimli fonemalaryň ulanylyş ýyglygy// Türkmenistanda ylym we tehnika. Aşgabat, 2003, № 3.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Çekimli fonemalary çekimsizlerden tapawutlandyran esasy aýartynlyklaryny düşündiriň.

2. Edebi dilimizdäki çekimli fonemalaryň sany hakdaky garaýyşlary aýdyp beriň.

3. Çekimlileriň mukdar we hil taýdan toparlara bölünüşini görkezýän tablisany depderiňize göçüriň.

4. Öz adyndaky çekimlilere fonemalara we olaryň wariantlaryna doly häsiýetnama beriň.

5. Asyl uzyn çekimlileriň türkmen sözleriniň haýsy bogunda gelýändigini mysallar arkaly düşündiriň.

6. Dodak çekimlileriň asyl sözleriň näçenji bogunda gelýändigini aýdyp beriň.

7. **Bütün** we **bitin** sözleriniň many tapawudyny düşündirmeli.

8. Goşgy setirlerini fonetik transkripsiýa göçüriň, ondaky çekimli fonemalara we olaryň wariantlaryna doly häsiýetnama beriň:

"Ka:mi:l tapsaň, goý ýolunda başyňy.

Ä:r ýanynda gezseň, är dek bolar sen" (Magtymguly).

Nusga:

k

a: – çekimli, mukdar taýdan asyl uzyn çekimli, hil taýdan dilimiziň öňe-yza hereketi boýunça alynky hatar (inçe), dilimiziň aşak-ýokary hereketi boýunça aşaky galyş (giň), dodaklarymyzyň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan dodaklanmaýan çekimli.

ÇEKIMSIZ FONEMALAR, OLARYŇ AÝRATYNLYKLARY WE TOPARLARA BÖLÜNIŞI

Çekimsizler diňe galmagaldan ýa-da galmagal bilen owazyň goşulmagyndan döreyän seslerdir. Düzümünde galmagalyň bardygy, başga sesleri daşyna çekip bilmeýändigini, bogun döretmäge ukypsyzdygy bilen çekimsiz sesler çekimlilerden düýpli tapawutlanýarlar. Eger çekimli sesler agyz boşlugyndan päsgelçiliksiz çykyp gidýän bolsa, çekimsiz sesler aýdylanda owaz perdesine degip ýa-da degmän gaýdan howa akymy agyz boşlugynda dürli hili päsgelçilige sezewar bolýar. Dilimiziň we dodaklarymyzyň döredýän päsgelçiliklerinden emele gelýän galmagal gulagymyza çekimsiz ses bolup eşidilýär.

Eger çekimlileriň esasy artikulyasiýasy owaz perdesinde bolsa, çekimsiz sesleriň esasy artikulyasiýasy dodaklarda we diliň ujunyň, ortasynyň, artky böleginiň agyz boşlugyndaky galtaşýan ýerlerindedir.

Türkmen diliniň çekimsiz sesleriň fonema düzümi hakdaky garaýyşlar. Many tapawutlandyrmaga ukyply çekimsiz fonemalarymyzyň sany hakda-da dürli garaýyşlar dowam edip gelýär. Mysal üçin A. P. Poseluyewskiý **f** çekimsizini aýratyn fonema hasaplamandyr. Dildy yzky kentlewükde döreyän **kb-gb** hem-de inçe çekimliler bilen ulanylýan **k, g** sesini, dildy yzky kentlewük **h** sesi bilen damak **h** sesini aýry-aýry fonemalar hasap edipdir.

Dildy zarply **gb**, inçe çekimliler bilen ulanylýan zarply **g** hem-de süýkeş aýdylyan **gb, g** seslerini aýratyn fonemalar hasaplap, türkmen edebi diliniň çekimsiz fonemalarynyň sanyny 25-e ýetiripdir.

H. A. Maşakowyň pikiriçe, edebi dilimizde 22 sany çekimsiz fonema bar (Seret: Maşakow H. A. Türkmen diliniň çekimsiz sesleriniň fonema sostawy. Aşgabat, 1975, 30 sah.).

A. Nurmuhammedow bilen S. Kürenow eksperimental derňewlere esaslanyp, türkmen silinde ala-alla, mola-molla, ana-anna, aňal-aňňal, küre-kürre... sözlerindäki ýaly many tapawutlandyrmaga ukyply gysga hem häzirki orfografiýamyzda goşalandyrylyp ýazylan uzyn ll, nn, ññ, rr seslerini aýry-aýry fonema hasaplaýar.

Türkmen dilçileriniň aglabasy häzirki edebi dilimizde b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, ý, z harplary bilen ýazylýan 21 sany çekimsiz fonemanyň bardygyny belleýärler.

Häzirikçe türkmen edebi diliniň çekimsiz sesleriniň fonema düzümi hakda gutarnykly netijä gelnenok (seret: M. Hudaýgulyýew. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat 1992, 50, 52 sah.).

Çekimsiz sesleriň toparlara bölünişi

Akustik-artikulyasion häsiýetleri boýunça türkmen diliniň çekimsiz seslerini birnäçetopara bölmek bolar.

Aýdylanda owaz perdesiniň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan olar: a) **açyk çekimsizlere** we b) **dymyk çekimsizlere** bölünýärler.

Düzümde owaz gatanjy bolan çekimsizlere **açyk çekimsizler** diýilýär. G, b, d, j, z, ž, ý, r, l, m, n, ŋ, w sesleri aýdylanda owaz perdesi açylyp, owazyň goşulýandygyna görä olar şeýle at alypdyrlar.

Sap galmagaldan ybarat bolan k, p, t, ç, ş, s, h, f seslerine **dymyk çekimsizler** diýilýär. Bular aýdylanda owaz perdesi gatnaşmaýar.

Açyk we dymyk çekimsizleriň sözleriň başynda we ahyrynda ulanylyş ýygylgy deň däl. Meselem, açyk çekimsizlerden b, j, d, ž türkmen sözleriniň ahyrlarynda gelip bilmeýärler. Süýkeş g, gʙ çekimsizleri-de diňe sözüň ortasynda we ahyrynda giň çekimlilerden soňra bag, ýag, beg ýaly az sanly sözlerde duşýar. Alynma sözleriň ahyryndaky b, j, d, ž açyk çekimsizleriň öz degişli dymyklary bile çalşyrylyp, hedd-het, kadd-kat, klub-klup... ýaly aýdylyşy hem bu açyk çekimsizleriň söz soňunda ulanylyşynyň häsiýetli däldigini tassyklaýar.

Düzümindäki galmagal bilen owazyň mynasybeti, ýagny owaz gatanjy taýdan çekimsiz sesleri a) **galmagally çekimsizlere** we b) **sonorly çekimsizlere** bölünýärler.

Galmagalyndan owazy agdaklyk edýän ý, r, l, m, n, ŋ, w seslerine **sonorly çekimsizler** diýilýär.

Owazyndan galmagaly agdaklyk edýän seslere **galmagally çekimsizler** diýilýär. Dymyk k, p, t, ç, ş, s, h, f we olaryň açyk görnüşleri bolan g, b, d, j, z, ž sesleri galmagally çekimsizlere girýärler.

Esasy artikulyasianyň orny–galmagalyň döreýän ýeri boýunça çekimsiz sesler a) **dil çekimsizlerine** we b) **dodak çekimsizlerine** bölünýärler.

T, d, ç, j, s, z, ş, ž, r, l, n – dilujy; ý - dil orta; k, g, ŋ, h sesleri dil ardy; b, w, m, p dodak çekimsizlerdir.

Artikulyasianyň hili boýunça çekimsiz sesler: a) **degşikli-zarply çekimsizlere** we b) **yşgalaňly-süýkeş çekimsizlere** bölünýärler.

K, g, p, b, t, d, ç, j, l, m, n sesleri aýdylanda, dilimiz we dodaklarymyz işjeň däl, gep organlary bilen degşip, howa akymy dörän päsgelçiligi zarp bilen böwsüp geçýär. Şoňa görä-de bu seslere **degşikli – zarply çekimsizler** diýilýär.

F, w, h, s, ş, z, ž çekimsizleri aýdylanda bolsa howa ýolunda päsgelçilik döredýän gep organlary galtaşmaýarlar, aralykda yş galyp, ses süýkenip çykýar. Bu seslere **yşgalaňly-süýkeş çekimsizler** diýilýär.

Ýumşak kentlewügiň işi boýunça çekimsiz sesler: a) **agyz ýolly çekimsizlere** we b) **burun ýolly çekimsizlere** bölünýärler.

M, n, ŋ çekimsizleri aýdylanda, ýumşak kentlewük aşak sallanyp, owazlanan howa burundan çykarylyp goýberilýär. Şol sebäpli-de olara **burun ýolly çekimsizler** diýilýär.

Türkmen dilindäki beýleki çekimsizleriň hemmesi **agyz ýolly çekimsizlerdir**.

Çekimsizleriň artikulyasiýanyň orny we hili taýdan toparlara bölünip öwrenilişi gep akymynda ýüze çykyan kombinator ses üýtgemeleriniň tebigatyna akyl ýetirmek we olaryň ýazuw düzgünleri kämilleşdirmek üçin ylmy hem amaly taýdan uly ähmiýete eýedir.

Edebiýatlar:

1. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika .Aşgabat 1992.
2. Maşakow . Türkmen dilinde çekimsiz sesleriň fonema sostawy. Aşgabat, 1975.
3. Nurmammedow A, Kürenow S. Türkmen dilinde süýkeş we sonorly çekimsizler. Aşgabat, 1979.
4. Nurmammedow A. Türkmen dilinde çekimsizleriň owazlylyk, galmagallylyk derejesi barada // Türkmenistanda ylym we tehnika. Aşgabat, 2004, № 4. Şonuňky: Türkmen dilinde çekimsiz fonemalaryň ulanylyş ýygylgy// Türkmenistanda ylym we tehnika. Aşgabat, 2003, №5.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Çekimsiz fonemalaryň akuistik-artikulyasion häsiýetleri boýunça toparlara bölünüşini görkezýän tablisany depderiňize göçüriň.
2. Öz adyňyzy, familiýaňyzy fonetik transkripsiyada ýazyp, ondaky fonemalara we olaryň watiantlaryna doly häsiýetnama beriň.

NUSGA:

B-çekimsiz, owaz perdeleriniň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan açyk çekimsiz, owaz gatanjy taýdan galmagally, artikulyasiýanyň orny taýdan degsikli-zarply, ýumşak kentlewügiň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan – agyz ýolly çekimsiz.

BOGUN, BOGONU TIPLERİ WE BOGONU GÖRNUŞLERİ

Bogun adalgasy gurluşy taýdan bogy, bogum sözleri bilen asyldaş. Sözdäki çekimli sesler aýry-aýrylykda aýdylan, agyzdan bogy görnüşinde bogun bolup çykýarlar. **Bogun** sözüň birbada aýdylýan bölegidir, çekimlilerden we çekimli bilen çekimsiz sesleriň birleşmeginden döreyän supersegment fonetik birlikdir.

Sözleýiş sesleriniň çekimlilere we çekimsiz seslere bölünip öwrenilşi ýöne ýerden däl. Çekimli we çekimsiz sesler bogun emele getirmek ukyplary taýdan tapawutlanýarlar.

Her diliň bogun gurluşynda özboluşly aýratynlyklary bolýar.

Türkmen diliniň bogun gurluşynda özüne mahsus aýratynlyklary bar.

1. Diňe çekimliler bogun emele getirmäge ukyply seslerdir. Çekimsiz sesler bogun döredip bilmeýärler.

2. Iki sany çekimli bir bogunda gelip bilmeýär.

3. Her çekimli ses üç-dört çekimsiz çenli öz daşyna çekip, olary bir bogna birleşdirip bilýär.

4. Türkmen dilinde bir sesden, iki sesden, üç sesden, dört sesden ybarat bogunlar bar, dörtten köp sesli bogun türkmen diline mahsus däl.

Türkmen diline häsiýetli bogun tipleri:

Çekimli sesleri V (wokal), çekimsizleri K (konstant) harplary bilen belgiläp, türkmen diline häsiýetli bogun tiplerini şertli ýagdaýda şeýle görkezmek bolar:

1. V gurluşly bogun: e-ne, a-ta, i-ni...

2. VK gurluşly bogun: el, iý, aş-lyk...

3. VKK gurluşly bogun: erk, üns, áýt-dy...

4. KV gurluşly bogun: bu, su, ba-ba, ka-ka, da-ýym...

5. KVK gurluşly bogun: men, gün, ýyl-dyz...

6. KVKK gurluşly bogun: berk, görk, bagt-ly...

Bu bogun tipleri ulanylyşlary taýdan özara tapawutlanýarlar.

Bogunuň soňunda-da, başynda-da iki we ondan köp çekimsiziň ýanaşyp gelmegi türkmen dili üçin häsiýetli däl. Olar, esasan, alynma sözleriň düzüminde duş gelýär.

Aynma sözlerde duş gelýän bogun tipleri

1. KKV gurluşly bogunlar: pre-zi-dent, stu-dent, bri-ga-dir, kru-žok...

2. KVKV gurluşly bogunlar: klub, stol, şkaf, staž...

3. KKKV gurluşly bogunlar: stra-tegi-ýa...

4. KVKKK gurluşly bogunlar: tekst, punkt, Minsk, Marks...

5. KKVKK gurluşly bogunlar: sport, spirt, trans-port...

6. KVKKK gurluşly bogunlar: ştraf, sklad-çy...

7. VKKKK gurluşly bogunlar: Ernst...

8.KKKVKK gurluşly bogunlar: Sprint...

Bu hili bogun gurluşly alynma sözler, köplenç, staž – ystaž, spirt – ispirit, institut – ininstitut, birgadir – birgat, klub – kulup, tekst – tekist, spirt – ispirit, tekst – tekist, sprint – ispirint... ýaly türkmen diliniň bogun gurluşyna dogry getirilip aýdylýarlar. Olaryň kružok-gurnak, tekst-ýazgy, sklad-ammar, student-talyp... ýaly başga sözler bilen çylşyrylmagynyň sebäbi-de bogun gurluşy bilen baglanyşyklydyr.

Bognuň görnüşleri. Türkmen dilinde bogundaky çekimli sesiň bognuň başynda, ýa ahyrynda gelşi, uzyn-gysgalygy, inçe-ýogynlygy, dodaklanyp – dodaklanmazlygy, basymly ýa-da basymsyz aýdylyşy taýdan tapawutlanýan birnäçe bogun görnüşi bar.

Soňlary çekimli ses bilen gutarýan V hem KV gurluşly bogunlara **açyk bogunlar** diýilýär: **a-ta, ba-ba, a-ga, i-ni, ka-ka, Bi-bi...**

Soňlary çekimsiz ses bilen gutarýan VK, VKK, KVK, KVKK gurluşly bogunlara **ýapyk bogunlar** diýilýär: **el, elt, gör, görk-li...**

Çekimsiz sesler bilen başlanýan KV, KVK, KVKK gurluşly bogunlara **örtülen bogunlar** diýilýär.

Çekimli sesler bilen başlanýan V, VK, VKK gurluşly bogunlara **örtülmedik bogunlar** diýilýär. Bular diňe sözün başynda gelýärler, ortasynda, ahyrynda gelip bilmeýärler. Çekimlä başlanýan goşulma goşulaýsa-da, hökman şol sözün bogun gurluşy üýtgeýär. Meselem; **ot, ot+a=o-ta; or+ak=o-rak...**

Diýmek türkmen diliniň sözlerinde gurluşy taýdan 3 sany örtülmedik (v, vk, vkk); 3 sany örtülen (vk, kvk, kvkk); iki sany açyk (v,kv); dört sanyda ýapyk (vk, kvk, vkk, kvkk) bogun tipi bar.

Köp bogunly sözlerde bogunlaryň diňe ýekejesi beýlekilere garanda basylyp – öýkene zor salnyp aýdylýar. Söz basymy düşýän şol bogna basymly bogun diýilýär.

Işligiň **ýokluk** (-ma/-me); **buýruk** (-gyn/-gin); **habarlyk** (-dy/-di,-dyr/-dir,-myş/-miş); **şekilleriniň** goşulmalary; **sorag** (-my/-mi) **goşulmasy**; **kömekçi sözler, ownuk bölekler** söz basymyny geçirmeýärler. Galan ýagdaýlarda soz basymy sözün soňky bognuna düşýär. Basym bogunlary söze, takta birleşdirmek hem-de şol sözün gutarandygyny diňleýjä duýdurmak hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Söz basymy diňe bogunlary däl, hatda sözleri-de bir takta birleşdiriji **fonetik serişde** bolup hyzmat edýär. Meselem: **aýakgap, Orazgeldi, Barsagelmez** we ş.m. Her sözde ýekeje bognuň basylyp aýdylýar, hyzmatyna görä-de **söz basymy** diýilýär. Jümlede näçe taktyň bardygy basymly bogunlaryň sany bilen kesgilenilýär.

Sözdäki basym düşmedik bogunlara basymsyz bogunlar diýilýär.

Inçe bogun, ýogyn bogun, dodaklanan bogun, dodaklanmadyk bogun, gysga bogun, uzyn bogun adalgalary bogundaky çekimli sesiň hiline görä şeýle at alypdyrlar.

Bognuň görnüşlerini öwrenmeklik goşgy düzülişiniň aruz ölçeginiň tebigatyna akyl ýetirmek üçinem, gepleýiş akymynda ýüze çykýan ses üýtgemeleriniň ýazuw düzgünlerini kämilleşdirmek üçinem juda zerur.

Edebiýatlar:

1. Annanurow A. Fonetika dil biliminiň bölümidir. Aşgabat, 1959.
 2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков Москва, 1988.
- Nurmuhammedow A. Türkmen dilinde sözün bogun gurluşy. Aşgabat, 2005.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. A. Nurmuhammedowyň “Türkmen dilinde bogun gurluşy” (Aşgabat 2005) kitabyny okap özleşdirmeli.

2. Öz adyňyzdaky we familiýaňyzdaky bogun tiplerine we bognuň görnüşlerine häsiýetnama bermeli.

Nusga: Erkli Ataýew:

Bognuň görnüşleri:

Erk – VKK gurluşly, örtülmedik, ýapyk, basymsyz bogun.

li – KV gurluşly, örtülen, açyk, basymly bogun.

A – V gurluşly, örtülmedik, açyk, basymsyz bogun.

ta – KV gurluşly, örtülen, açyk, basymsyz bogun.

ýew – KVK gurluşly, örtülen, ýapyk, basymsyz bogun.

3. Türkmenistanyň döwlet senasyny fonetik transkripsiýada ýazmaly labyzly okamaly. Birinji bendinde söz basymy düşen bogunlaryň aşagyny çyzmaly we olara doly häsiýetnama bermeli.

SÖZLEÝIŞ TAKTY WE SÖZ BASYMY

Sözdäki basymly bogun basymsyz aýdylýan beýleki bogunlary daşyna jebisleşdirip, sözleýiş taktyny emele getirýär. Basym arkaly birleşen bogunlaryň jemine **sözleýiş takty** diýilýär.

Jümlede näçe sany basymly bogun bar bolsa, onda şonça takt bar diýlip hasaplanylýar. Ýazmaça tekstde sözler aýratyn ýazylýarlar we sözlemde näçe sözüň bardygy göz arkaly kesgitlenilýär. Sözleýiş dilinde bolsa sözler aýry-aýrylykda däl-de, goşulyşyp aýdylýarlar. Her jümlede näçe taktyň bardygyny basymly aýdylýan bogunlaryň sany boýunça gulak arkaly kesgitleýäris. Söz basymy takt emele getiriji fonetik serişdedir. Ol diňe bogunlaryň däl, sözleri-de fonetik taýdan bir takta birleşdirýär. Meselem: tä-ze-lik-çi, iş-çi-le-ri-miz, aýakgap (aýak+gap), kyrkayak (kyrk+aýak), günebakar (güne+bakar), birküç (bir +iki+üç), barsagelmez (barsa, gelmez)... Her taktda diňe ýekeje boguň güýç bilen basylyp aýdylmagyna **söz basymy** diýilmegi-de hut şonuň üçindir.

Söz basymy diňe özbaşdak manyly sözlere häsiýetli. Diňe özbaşdak manyly sözler jümlede aýratyn takt bolup bilýärler. Kömekçi sözler aýratynlykda takt bolmaga ukypsyzdyrlar. Olar diňe öz degişli sözleri bilen goşulyp aýdylýarlar we bilelikde bir takty emele getirýärler. Meselem:

İň gowy ylym jemgyýete peýda getirýän ylymdyr.

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar.

Arpa-gylçyk aş eken, altyn, kümüş daş eken. (Atalar sözi).

It hem arryklygyn gurda bildirmez. (Magtymguly).

Sözleýiş takty hemme ýagdaýda söze deň gelmeýär. Basymly söz bilen kömekçi sözüň basym taýdan birleşip, bir söz ýaly aýdylmagyna başgaça **fonetik söz** hem diýilýär.

Dil biliminde basymly sözüň önünden goşulyp aýdylýan in gowy, inňän owadan, juda gowşak, örän ýaramaz, has oňat, hut özüm, diňe sen, ine şol, ine şonda...ýaly kömekçiler **proklitika** atlandyrylýar.

Basymly sözüň yzyndan goşulyp aýdylýan kömek et-, seň üçin (seniň üçin), menem (men hem) ýaly kömekçi sözlere **enklitika** diýilýär.

Takt meselesi, prokliza, enkliza hadysalary-da türkmen dil biliminde heniz ýörite öwrenilenok. Şol sebäpli käbir ylmy edebiýatlarda **takt** we **sintagma** adalgalary-da gatyşdyrylyp gelinýär. Sintagma söz düzümi manysynda bolup, ol sintaksisiň obýektidir.

Bogunlary, käte sada sözleri bir fonetik bitewilige öwürüp, sözleýiş taktyny emele getirmekde söz basymy esasy fonetik serişde bolup hyzmat edýär.

Söz basymy

Taktdaky bogunlaryň hemmesi bir deň aýdylmaýar. Her taktda bir bogun beýlekilere garanda has güýçli, basylyp aýdylýar. Türkmen dilinde basymly bogun aýdylanda, gep organlarynyň, dartgynlylygy artyp, dem

çykaryş güýçlenýär. Beýle basyma **güýç basymy (ekspirator basym)** diýilýär. Bu hili basymyň, düşýän bogny taktdaky beýleki bogunlardan tapawutlanyp, has güýçli aýdylýar hem-de aýyl-saýyl eşidilýär. Basymsyz aýdylýan, şoňa görä-de ysgynsyz eşidilýän bogunlar basymly bognuň daşyna jebisleşýärler. Şeýlelikde, basym şol sözdäki bogunlary birleşdirip, bir fonetik bitewilige takta öwürýär.

Her sözde diňe bir sany bognuň has güýçli, basym bilen aýdylýandygyna görä, jümledäki taktlaryň sany, adatça, ondaky basymly bogunlaryň sanyna deň gelyär. Bu bolsa diňleýjä jümlede näçe we haýsy taktlaryň bardygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär: günnogor /gündogar/, Amannursun /Amandursun/, bagröýkön /bagyröýken/, onmä:ş /on baş/, günüzy:n /gün-uzyn/, birküç /bir-iki-üç/ mysallaryndan görnüşi ýaly, bu sözler bir basym bilen aýdylýp, düzümindäki sözleriň sanyna seretmezden, bir takt hasaplanylýarlar.

Beýleki türki dillerde bolşy ýaly, türkmen dilinde hem söz basymy, adatça, sözleriň ahyrky bognuna düşýär. Ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar goşuldygyça, düýp sözüň ahyryndaky basym goşulmalaryň üstüne, ýagny sözüň soňuna tarap süýşýär: o-kuw, o-kuw-çu-lor /okuwçylar/, o-kuw-çu-lo-ruň, /okuwçylaryň/; i:ş, i:ş-le, i:ş-le-di, i:ş-le-di-ler /iş, işledi/. Beýle basyma **belli bir-orunly basymy (fiksirlenen basym)** diýilýär.

Türkmen diliniň üç we ondan artyk bogunly sözlerinde sözüň ahyrky bognuna düşýän esasy basymdan başga ikinji derejeli basymyň-da duýulýandygy käbir alymlaryň /**A. P. Poseluýewskiý. T. Täçmyradow, M. Hudaýgulyýew** we başgalar/ ünsüni çekipdir. Mysal üçin, ýoldaşlarymdan sözünde esasy basym “dan” bognunda, ikinji derejeli basym bolsa “daş” bognuna düşýär. Ol “dan” bognundan gowşak, emma beýleki bogunlardan güýçlüräk aýdylýandygy bilen tapawutlanýar. Goşulmalaryň artmagy bilen esasy basym ahyrky bogna süýşe-de, ikinji derejeli basym, köplenç, düýp sözüň ahyrky bognunda saklanýar.

Umuman, basymyň orny, ikinji derejeli basym, heň basymy meselerleri sözüň bogun gurluşy, olardaky çekimlileriň hil we mukdar aýratynlyklary bilen aýrylmaz baglanşykly bolup, geljekde ýörite derňewleri talap edýär.

Türkmen dilinde diňe az sanly goşulmalar basymy öz üstüne geçirmeýärler. Olar, esasan şu aşakdakylardyr:

-ma -me – işligiň inkärlik-ýokluk şekili asyl we ýasama düýp işlikleriň yzyna goşulýar: aýdyşdy-aýdysmady, göterdi-götermedi;

-gyn -gin -gun -gün -yň -iň -uň -üň - işligiň buýruk şekiliniň ýöňkeme goşulmalary asyl we ýasama düýp işlikleriň yzyna goşulýar: salamllaş, salamllaşgyn, salamllaşyň; seret, seretgin, serediň;

-sana -sene – haýys öwüşginli buýruk bildirýän bu goşulma asyl we ýasama düýp işlikleriň yzyna goşulýar, basym mydama onuň -sa /-se bölegine düşýär: gelsene, getirsene, bolsana, boldursana;

-yn -in, syň -siň, -ys -is, syňyz -siňiz – işligiň häzirki we geljek zaman şekilleriniň ýöňkeme goşulmalary. Bular işligiň -ar/ -er, -ýar/ -ýär zaman goşulmalarynyň yzyna goşulýar: alryn, alýryn, alrys, alýrys, gelýärin, gelýäris, gelerin, geleris;

-dyr /-dir, -dur /-dür, -dy/ -di, -mys/ -miş kem işlik /habarlyk/ goşulmalary isimlere ýa-da özbaşdak habar bolmaga ukypsyz şahs bildirmeýän işlik formalarynyň yzyna goşulýar: tansymdy, gelindi, gelsedi, tä:zedir, köpdür, gelendir, alanmys, alypmys, keçemiş;

-ça/-çe – deňeşdirmegi bildirýän hal ýasaýjy goşulma, isimlere goşulýar: peşeçe, pilçe, sençe;

-ka/ -kä – wagt bildirýän hal ýasaýjy goşulma, isimlere goşulýar: Aşgaba:tdaka:m /Aşgabatdakam/, tä:zejekä:/;

my/-mi, -myka/-mikä – soraglyk goşulmalary, sözlemiň islendik söz toparyndan bolan habaryna goşulyp bilýär: geldimi, geldimikä, altmysmyka, atlymy, atlymyka, gelendirmi, gelenmidir.

Sözün näçenji bognunda gelenine garamazdan, basym agzalyn goşulmalaryň mydama ön ýanyndaky bogna düşýär.

Basymy geçirmeýän bu goşulmalar goşulan sözlerine, köplenç, modallyk, dürli hili goşmaça öwüşgin bermäge hyzmat edýärler.

Mydama basymsyz aýdylýan bu goşulmalaryň käbiriniň türkmen dilinde basymly aýdylýan omograflary bar. Bu ýagdaýda basym omograflary many taýdan tapawutlandyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýär: gurama /at/ -gurama-/işlik./, düzme /at/ - düzme-/işlik./, asma çorba /sypat/ - asma-/işlik./, düzgün /at/ -düzgün-/işlik./, ýangyn /at/ -ýangyn-/işlik./, gurgun /sypat/ -gurgun-/işlik./, tanyş /sypat/ -tanyş-/işlik./, uruş /at/ -uruş-/işlik./, geňeş /at/ -geňeş-/işlik./, düşekçe /hal/ -düşekçe-/hal/, kölçe /at/ -kölçe /hal/ we ş.m.

Türkmen dilinde goşulan sözlerine dürli hili modal öwüşgin berýän ownuk bölekler-de /-la -le, -da -de -dä, -ha -hä, -a -ä we ş.m./ basymy öz üstüne geçirmeýärler. Bu ýagdaý orfografiýda hem şöhlendirilýär, olar degişli sözleri bilen aralykdan çyzyjak (defis) goýlup ýazylyrlar: gitdi-le, Ata-da, Sapar-a.

Utgaşyp gelen sözleri bilen ikisi birlikde bir düşinjäni aňladýan käbir kömekçi sözler-de basymy öz üstüne geçirmeýärler. Kömek et-, seniň üçin, galam bilen, ýyl boýy... ýaly utgaşmalarda basym mydama esasy söze düşýär.

Başga dillerden giren emma, elbetde, hemme, belki, çünki, welin, ýagny, leksika, fonetika ýaly sözlerde basym sözüň öňdäki bogunlarynda hem bolup bilýär.

Basym geçirmeýän goşulmalar, ownuk bölekler, alynma sözler bilen baglanyşykly ýagdaýlar bolaymasa, türkmen dilinde sözleriň aglabasynda basym sözüň ahyrky bognuna düşýär. Şeýlelikde, türkmen dilinde söz basymy häsiýeti boýunça güýç basymy (ekspiratr basym): orny boýunça belli bir orunly (fiksirlenen) basym; hyzmaty boýunça bogunlary, sözleri bir takta birleşdirmek,

sözleýiş akymynda sözleriň çäginî bildirmek, omograflary many taýdan tapawutlandyrmak hyzmatlaryny ýerine ýetirýän basymdyr.

Edebiýatlar:

1. A.Mollaýew. Акустическая характеристика ударных и безударных гласных в двусложных словах туркменского языка. Ашхабад, 1980.

2. Sapaýew. А.Словосное ударение в туркменском языке. Автореферат. Ашхабад, 1967.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Türkmenistanyň Döwlet senasyny labyzly okamaly we taktlara bölüp göçürmeli, söz bilen sözleýiş taktynyň tapawudyny düşündirmeli.

2. Basymly aýdylýan bogunlaryň aşagyny çyzmaly we olara doly häsiýetnama bermeli.

JÜMLE (FRAZA) WE ONDAKY FONETIK SERIŞDELER

Jümle sözleýşiň gutarnykly oý-pikir aňlatmaga ukyply fonetik birlikdir. Fonemalar bogunlara, bogunlar taktlara, taktlar intonasiýa arkaly jümlä birleşýärler. Başgaça, tekst jümlelere, jümleler taktlara, taktlar bogunlara, bogunlar çekimli we çekimsiz seslere bölünýärler.

Intonasiýa arkaly birleşen taktlaryň jemine **jümle** (faza) diýilýär.

Gutarnykly oý-pikir aňladyşy, belli bir intonasiýada aýdylyşy taýdan jümleler sözlemlere meňzeýärler. Ýöne bilşimiz ýaly, sözlemler aýyklaýan we aýyklaýan sözlerden düzülen sintaktik birliklerdir. Olar eýä, habara, aýygyçlara, doldurgyçlara bölünýärler. Jümleler bolsa taktlaryň birleşmeginden hasyl bolýan fonetik birliklerdir. Olar taktlara bölünýärler.

- 1). Gutarnykly oý-pikir aňlatmak;
- 2). Belli bir intonasiýada aýdylmak;
- 3). Pauza, logiki basym, jümle basymy – bular jümläniň häsiýetli aýratynlyklarydyr.

Intonasiýa. Taktlary birleşdirip, jümle emele getirmekde aýratynam intonasiýanyň hyzmaty uludyr. Intonasiýa jümle emele getiriji esasy fonetik serişdedir. Intonasiýa arkaly diňe gutaran oý-pikir aňladylman, oňa sözleýjiniň öz garaýşy: nägileligi, biperwaýlygy, kinaýasy, haýyşy hem bildirilýär. Aýdylyş intonasiýalary taýdan tekst jümlelere bölünýär.

Bir waka, hadysa hakda maglumat berilýän jümle habar intonasiýasy bilen aýdylýar. Munda jümläniň ahyryna çenli ses gitdigiçe peselýär, habar berilýän takt beýlekilerden batly aýdylýar. Habar intonasiýasy bilen okalmalydygyny bildirmek üçin ýazuwda habar sözlemäniň soňuna nokat belgisi goýulýar.

Sorag bildirýän jümleler sorag intonasiýasy bilen aýdylýarlar. Munda sorag çalyşmalary, -my/-mi goşulmasyny kabul eden sözler beýleki sözlere garanda has batly aýdylýarlar. Sorag intonasiýasynda okalmalydygyny bildirmek üçin ýazuwda sorag sözlemäniň soňuna sorag belgisi goýulýar.

Bir işiň ýerine ýetirilmegi ýa-da edilmezligi tabşyrylýan jümleler buýruk intonasiýasy bilen aýdylýarlar. Bu hili jümlede buýruk bildirýän takt beýlekilerden batly aýdylýar. Ol, adaty işligiň buýruk ýa-da hökmanlyk şekillerinden bolýar we tutuş jümle dartgynly aýdylýar. Buýrugy sypaýylaşdyrmak, ýumşatmak, haýyş öwürşegini bermek üçin nygtalýan takta -aý/-äý goşulmasy ýa-da -da/-dä, -a/-ä, -sana/-sene ownuk bölekleri goşulýar. Meselem: geläý, geläýsin, gelsene, geläý-dä, geläýiň-ä. Buýruk intonasiýasyny bildirmek üçin ýazuwda buýruk sözlemäniň yzyna ýüzlenme belgisi goýulýar.

Arzuw, alkyş, içki duýgulary bildirýän jümleler aýratyn belent intonasiýa bilen aýdylýarlar. Bu hili jümlelerde, köplenç, güýçlendiriji modal sözler, ýüz tutma sözler ulanylýar. Olar aýratyn intonasiýa bilen aýdylýp, jümledäki beýleki taktlardan tapawutlandyrylýar. Meselem:

Eziz Türkmenistan, ata Watanyň,

Gurban bolsun saňa bu janym –tenim!
Egerde men saňa sähelçe şek ýetirsem,
Goý, meniň elim gurasyn!

(Ýazuwda beýle jümleleriň yzyna ýüzlenme belgisi goýulýar.)

Görşümüz ýaly, ýazanymyzda sözlem gutaranson degişli dyngy belgi goýlup, täze sözlem baş harp bilen başlanýar. Sözleşenimizde bolsa jümläniň gutarandygy-da, täze jümläniň başlanandygy-da fonetik serişdeler: intonasiýa, pauza, jümle basymy boýunça gulak arkaly kesgitlenilýär.

Oglan gyssanar, tudana wagtynda bişer.

It üýrer, kerwen geçer.

Älem içre adam gezmez, at gezer.

Aý dogsa, älem görer.

Bilimi nesil – kuwwatly watan!

“A”-ny senden öwrendim.

“B”-ni senden öwrendim, ýoldaş mugallym!

(Kerim Gurbannepesow).

Pauza edil intonasiýa ýaly jümläniň esasy alamatlarynyň biri hasaplanylýar. Ol jümleleriň araçägini aýyl-saýyl etmek, jümledäki many böleklerini tapawutlandyrmak hyzmatlaryny ýerine ýetirýär.

Säginme bildirmek üçin ýazuwda, esasan, 10 sany dyngy belgi ulanylýar.

Jümleleriň arasyndaky uly säginmeler nokat, sorag, ýüzlenme, köp nokat belgileri arkaly aňladylýar. Bular sözlemeleriň soňuna goýulýarlar we jümläniň haýsy intonasiýa bilen okalmalydygyny-da bildirýärler.

Otur, nokatly otur belgileri deňdeş agzalaryň hem-de sanama intonsiýasynda aýdylýan jümleleriň arasynda goýulýar.

Başga intonasiýada aýdylýan yüz tutma sözler, giriş sözler, ümlikleri tapawutlandyrmak üçinem otur belgisi ulanylýar. Tire belgisi eýe bilen habaryň, deňdeş agzalar bilen jemleýji sözün arasynda goýulýar.

Iki nokat, goşa dyrnak belgileri başganyň sözünüň aýdylyşynyň awtoryňkydan tapawutlydygyny bildirmek üçin ulanylýarlar. Çyzyjak – defis belgisi özbaşdak basymly tirkeş sözleriň, basymly sözler bilen ownuk bölekleriň arasynda goýulýar.

Okyjynyň tekste dogry düşünmegini gazanmakda dyngy belgileriň önäm uly ähmiýeti bar.

Logiki basym

Logiki hem jümle basymly-da jümläniň esasy alamatlary hasaplanylýar. Jümledäki taktlaryň hemmesi birdeň aýdylmaýar. Her jümlede haýsy-da bolsa diňe bir takt, adaty, şol jümlede nygtalýan takt aýratyn basym bilen aýdylýp, beýlekilerden tapawutlandyrylýar, ol beýlekilere garanda has batly aýdylýar we has aýyl-saýyl eşidilýär.

Jümledäki many jähtden möhüm takty tapawutlandyrmak, ony nygtamak hyzmatyny ýerine ýetirýän bu hili basyma **logiki basym** diýilýär.

Jümlede haýsy taktyň nygtalandygyny gulak arkaly aňsatlyk bilen duýýarys. Ýöne ýazylan tekstde nygtalýan – logiki basym düşýän sözi dogry kesgitlemek aňsat däl. Hut şol bir jümläniň dürlüçe okalmagy mümkindir. Meselem:

1. Men şu gün okalga gitjek (kim gitjek)
2. Men şu gün okalga gitjek (haçan gitjek)
3. Men şu gün okalga gitjek (nirä gitjek)

Ýazuwda nygtalýan – logiki basym düşýän sözi görkezyän ýörite belgi bolmansoň, ussat ýazyjylar sözlemde sözleriň tertibini üýtgedip, nygtalýan sözi, köplenç, habaryň edil öň ýanynda getirýärler:

1. Şu gün okalga men gitjek.
2. Men okalga şu gün gitjek.
3. Men şu gün okalga gitjek.

Nygtalýan taktyň dogry kesgitlenilmezligi, säginmäniň nädogry goýulmagy jümläniň manysyna zeper ýetirip biler. Meselem:

- Akyllý bol atañ ýaly, akmak bolma!
Akyllý bol, atañ ýaly akmak bolma!

Sözlemleriň birinjisinde atasy, ikinjisinde ogly akyllý bolup görünýär.

Şahyrana eserlerde logiki basym düşýän takt, köplenç, setiriň soňuna süýşürilip, inwersiýa hadysasynyň döremegine sebäp bolýar:

Nadan myhman duşsa diýer öýüm ýok (Zelili).

Bu pikir şeýle berilse, has dogry bolardy:

Myhman duşsa, nadan diýer: "Öýüm ýok".

Käbir alymlar logiki basymdan başga jümläniň gutarandygyny duýdurmak hyzmatyny ýerine ýetirýän jümle basymynyň-da bardygyny, onuň adatça, jümledäki iň soňky takta düşýändigini belleýärler. Ýörite öwrenilmänligi sebäpli sözleýşiň mhüm fonetik serişdeleri bolan intonasiýanyň tebigaty, logiki basym, jümle basymy, pauza ... hakda türkmen dil biliminde häzirligçe dürli garaýyşlar dowam edýär.

Edebiýatlar:

1. Nurmammedow A. Intonasiýa we onuň komponentleri. "Türkmen dili" gazeti, 21-nji ýanwar, 2009 ý.

2. Розыева О.Д. Интонация повествование в современном языке. Автореферат. Ашхабад, 1975

3. Беглиев М. Предицирующая пауза как выражение субъектно. Предикативных отношений на уровне динамического синтаксиса (на материале современного английского и туркменского языков). Автореферат. Москва, 1979.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Goşgy bendini jümlelere bölüp göçürmeli, olaryň haýsy intonasiýada aýdylýandygyny kesgitlemeli:

Baýguş aýdar: “Derdim bar,

Tesbihym bar, werdim bar.

Weýranada ýurdum bar

Zar-y girýan içinde” (Magtymguly).

2. Her jümlede näçe taktyň bardygyny, logiki basym düşýän – nygtalýan esasy takty hem-de jümle basymy düşýän takty anyklamaly. Dyngy belgileriň hyzmatyny düşündirmeli.

KOMBINATOR SES ÜYTGEMELERI

Gepleşiş akymynda jümledäki sesler artikulyasiýa taýdan goşulýşyp aýdylýarlar. Jümledäki sesler biri-biriniň täsiri netijesinde artikulyasiýalarynyň orny, hili we owaz gatançlary taýdan üýtgeýärler. Sesleriň bilelikdäki artikulyasiýasy ýüze çykýar. Muňa dil biliminde **koartikulyasiýa** diýilýär.

Koartikulyasiýa netijesinde özgerişler üç hili ýüze çykýar:

1. Öňdäki sesiň artikulyasiýasynyň üçünji – yza gaýdyş fazasy, ýagny rekursiýasy yzdan gelen sesiň başky – taýýarlyk fazasyny, ýagny ekskursiýasyny özgerdýär.

2. Yzky sesiň ekskursiýasy öz önündäki sesiň rekursiýasyny özgerdýär.

3. Käte goňşy sesleriň ikisiniňem artikulyasiýasy üýtgäp, başga bir ses emele gelýär.

Meselem:

“Bag bilen bossan sendedir.

Bildim, Öwez jan sendedir” (“Görogly”) diýen goşgy setirlerinde **bag** bilen taktyndaky dilardy yzky kentlewük süýkeş **gb** sesiniň rekursiýasynyň täsirinde zarply **b** sesiniň ekskursiýasy üýtgäp, süýkeş **v** bolup eşidildi.

Bostan (buý+ stan) taktynda dilujy-dişara süýkeş **s** sesiniň rekursiýasy dilujy-dişdüýbi zarply **t** sesiniň ekskursiýasyny özgerdip, süýkeş uzyn **ss** çekimsizi ýüze çykdy.

Sendedir taktynda dilujy alynky kentlewük zarply **n** sesiniň rekursiýasy yz ýanyndan gelen dilujy-dişdüýbi **d** sesiniň ekskursiýasyny özüne meňzedip, burun ýolly uzyn **nn** sesi bolup **sennedir** ýaly eşidildi.

Bildim taktynda dilujy zarply sonorly **I** sesiniň rekursiýasynyň täsirinde dilujy-dişdüýbi zarply galmagally **d** sesiniň ekskursiýasy üýtgäp, uzyn **ll** sesi bolup **billim** aýdyldy.

Öwez jan taktynda birinji bognundaky dodak **ö** sesiniň artikulyasiýasy ikinji bognundaky **e** sesini özüne meňzedip, **Öwöz** ýaly aýdyldy, utgaşyp gelen dilujy süýkeş **z** bilen dilujy **j** zarply sesleriniň ikisi-de üýtgäp, artikulyasiýa taýdan tapawutly bolsa bir ses uzyn **žž** sesi emele geldi we **Öwezžan** ýaly aýdyldy.

Koartikulyasiýa sebäpli her fonemanyň birnäçe warianty ýüze çykýar. Koartikulyasiýa sebäpli ýüze çykýan ses üýtgemelerine **kombinator ses üýtgemeleri** diýilýär.

Sesleriň kombinasiýasy bilen baglanyşykly häzirki türkmen edebi dilinde **geminasiýa** (sesleriň uzalmagy), **singarmonizm** (çekimlileriň meňzemegi), **assimilýasiýa** (çekimsizleriň sazlaşygy), **akkomodasiýa** (çekimli we çekimsiz sesleriň uýgunlaşmasy), sesleriň düşürilişi, artdyrylyp aýdylyşy, **metateza** (sesleriň orun çalyşmasy) ýaly fonetik hadysalar ýüze çykýar.

Edebiýatlar:

1. Bagyýew H. Türkmen dilinde kombinator ses üýtgemeleri. Aşgabat, 1985.
2. Hydyrow M., Begenjow K. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1960, 1977.
3. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1992.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Goşgy bendini jümlelere bölüp, fonetik transkripsiyada depderiňize göçüriň. Her jümlede haýsy taktyň nygtalyp aýdylýandygyny (logiki basymly takty) anyklaň.

 Baýguş aýdar: “Derdim bar.

 Tesbihym bar, werdım bar.

 Weýranada ýurdum bar,

 Zar-u girýan içinde (Magtymguly).

2. Goşgy bendini labyzly okaň. Koartikulýasiýa sebäpli kombinator ses üýtgemelerini, hakyky fonemalary we olaryň wariantlaryny düşündiriň.

SESLERİN UZALMAGY (GEMINASIYA)

Türkmen dilinde koartikulýasiýa netijesinde döreyän kombinator uzyn çekimliler-de, kombinator uzyn çekimsizler-de giň ýaýran fonetik hadysalardyr.

Kombinator uzyn çekimliler. Kombinator uzyn çekimliler asyl uzyn çekimlilerdenem, emfatik (emosional) uzyn çekimlilerdenem tapawutlanýar.

Asyl uzyn çekimliler **da:g, o:n, kö:l, gu:rt, bi:l, gy:z, gü:z, bä:ş...** ýaly umumytürki häsiýetli asyl sözleriň diňe birinji bogunlarynda, şeýle hem - **ýa:r/-ýä:r, -ýa:n/-ýä:n, -a:y/-ä:y:, -ra:k/-rä:k, -la:p/-lä:p, -la:n/-lä:n, -y:n/-i:n, -da:ky/-dä:ki, -ka:/-kä: ...** ýaly goşulmalarda, ownuk böleklerde duşýar. Bulardaky çekimlileriň näme sebäpden uzyn aýdylýandyklaryny etimologik derňew geçirmezden bilip bolmaýar. Olaryň **asyl uzyn çekimliler, gadymy türki uzyn çekimliler, etimologik uzyn çekimliler** ýaly dürlüçe atlandyrylyşy-da hut şonuň üçindir.

Ta:ly:p, ta:ry:h, kita:p, zyba:n, fone:ma... ýaly alynma sözlerdir **bi-, nä:-, -a:a, -da:n, -a:na, -za:da, -ha:na, -za:r, -kä:r, -gä:r, -sta:n...** kimin alynma goşulmalardaky uzyn çekimlileri-de asyl uzyn çekimliler hasaplamak bolar. Bulardaky çekimlileriň-de uzyn aýdylyşynyň sebäbini koartikulýasiýa bilen düşündirmek mümkin däl.

Türkmen dilinde çekimlilerde kombinator uzynlyk döredýän şertleriň esaslary şulardyr:

1. Soňy çekimli ses bilen gutaran açyk bogunly sözlere örtülmedik bogunly degişlilik goşulmalary goşulanda, ýanaşyk gelen iki çekimli artikulýasiýa taýdan birleşip, kombinator uzyn çekimli ýüze çykýar. Meselem, **geçi - geçi:m, geçi:ň, geçi:miz, geçi:ňiz; guzy - guzy:m, guzy:ň, guzy:ňyz, alty - alty:m, alty:ň, alty:myz, alty:ňyz; kiçi - kiçi:-m, kiçi-ň, kiçi:miz; uly-ym- uly:m, uly:ň, uly:myz, uly:ňyz...**

2. Soňy çekimli bilen gutaran sözlere eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümleriň goşulmalary goşulanda hem kombinator uzyn çekimliler ýüze çykýar. Meselem: **goşgy - goşgy:nyň, goşga:, goşgy:ny; ene, enä:niň, enä:, enä:ni...**

Ileri, gaýra ýokary, aňry, bäri, eýle, beýle ... ýaly tarap görkezýän sözlere ýöneliş düşümiň k goşulmasy goşulanda hem kombinator uzynlyk ýüze çykýar. Meselem: **ileri:k, gaýra:k, ýokary:k, aňry:k, bä:rik eýlä:k, beýlä:k.**

3. Soňy çekimli bilen gutaran işliklere **-ar/ -er; -an/-en; -yp/-ip** goşulmalary goşulanda hem **oka+ar - oka:r, i:şle - i:şlä:r; oka+an - oka:n, i:şle+en - i:şlä:n; oka+yp - oka:p, i:şle+ip - i:şläp...** sözlerindäki ýaly ýanaşyk gelen iki çekimli artikulýasiýa taýdan birleşip, kombinator uzyn çekimli emele gelýär. Meselem:

Bir oka:na bar, bir-de doka:na...

Bilen bileniň i:şlä:r, bilmedik barmagyn di:şlä:r...

Üç ýaşyna ýetende saýra:p duran dil biter (Atalar sözi)

4. Soňy **r**, **l** sonorlylaryna gutaran işliklere **-ar/-er** goşulmasy goşulanda, düýp sözün soňundaky çekimsiz düşürilýär we iki bogun birleşip, kombinator uzynlyk döreýär. Meselem, **gel+er – ge:r; ber+er – bi:r; bol+ar – bo:r...**

Giden geti:r (getirer bolmaly), oturan nyrh sora:r.

Ujyny düwmez üç öti:r (ötürer bolmaly)...

Agzybire Taňry bi:r (berer bolmaly)...

Işligiň anyk häzirki zamanyny aňlatmak üçin ulanylýan **du:r (dur:ur), ýö:r (ýör+ür), oty:r (otur-ur)** sözlerindäki uzynlyk hem aslynda kombinator uzynlyk bolmaly.

5. Adam atlaryna familiýa ýasaýjy **-ow/-ýew, -owiç/-ýewiç, -owa/-ýewa, -owna/-ýewna** goşulmalary goşulanda, düýp sözüň soňky çekimlisi uzalýar. Meselem. **Ata – Ata:ýew, Ata:ýewiç, Ata:ýewa, Ata:ýewna, Kömek – Köme:kow, Kömek:owiç, Guwanç – Guwa:njowa, Guwa:njowna.**

Kombinator uzyn çekimsizler. Türkmen dilinde **ana – a:nna, mo:la – mo:lla, kele – kelle, küre – kürre, taýar – taýýar, aňal – aňňal...** sözlerindäki ýaly many tapawutlandyrmaga ukyply asyl uzyn çekimsizlerden¹ başga gepleýiş akymynda ýüze çykyan kombinator uzyn çekimsizler hem bar.

Türkmen dilinde kombinator uzyn çekimsizler sözüň ortasynda ýapyk bogun bilen örtülen bognuň sepgidindäki çekimsiz sesleriň doly proressiw (oňyn) we doly regressiw (tersine) sazlaşygy netijesinde ýüze çykyar².

Meselem:

Başyň ýassyga (ýatsyga bolmaly) ýetenne (ýetende bolmaly).

Sabyr-takat galmaz senne (sende bolmaly)

Güýjün-kuwwatyň gidenne (gidende bolmaly)

Ogul-gyzyň ýaçça (ýatça bolmaly) bolmaz (Magtymguly).

Wagtyň össe (ötse bolmaly) elip kaddyň dal bolar (Magtymguly).

Ýassyk (ýatsyk), tussag (tutsag), tüsse (tütse), bassyrma (basdyrma), gyzzyrma (gyzdyrma) ýaly baş-alty söz bolaýmasa, koartikulýasiýa sebäpli dörän kombinator uzyn çekimsizler türkmen edebi diliniň häzirki ortografiýasynda ýazuwda görkezilmeyärler, olar eşidilişleri ýaly däl-de, fonemalar boýunça ýazylýarlar.

Alla:, mo:lla, eýýa:m, emma:, hamma:m, kyssa, kassa, tonna, ballada... ýaly alynma sözlerdäki uzyn çekimsizler asyl uzynlyk bolmagyna görä ýazuwda goşalandyrylyp ýazylýarlar.

Şuwwuldy, haşşyldy, wyzzyllydy, şaňňyrdy, myssarmak, pezzermek... ýaly ses we şekil bildirýän sözlerdäki uzyn çekimsizler emfatik (emosional) häsiýetli bolup, pikiriň täsirliligini, obrazlylygyny artdyryýarlar we ýazuwda goşalandyrylyp ýazylýarlar.

¹ S. Kürenow türkmen diliniň sonorly ýý, ll, nn, ññ, rr seslerini asyl uzyn çekimsizler hasaplaýar. (Seret: Nurmuhammedow A., Kürenow S. Türkmen dilinde stýkeş we sonorly çekimsizler. Aşgabat, 1979, 198 s.)

² Seret: Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1992, 105 s.

Umuman, kombinator uzyn çekimlileriňem, kombinator uzyn çekimsizleriňem ýazuw kadasynyň kämilleşdirilmegi türkmen orfografiýasynda çözülmegi ýerur meseleleriň biri bolup durýar.

Edebiýatlar:

1. Hydyrow M., Begenjow K. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1960, 1977.
2. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1992.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Bendi fonetik transkripsiyada göçürip ýazmaly.
2. Bendi doly fonetik derňew etmeli: jümlelere, taktlara, bogunlara bölmeli.
3. Bentde nähili kombinator ses üýtgemeleriniň bolýandygyny düşündiriň.
4. Bentdäki asyl hem kombinator uzyn sesleri aýdyp beriň.
5. Asyl, kombinator, emfatik uzynlyklaryň tapawudyny düşündiriň.

Çuňňur guýa daş atsaň,

Batar gider, ene jan.

Ýat illere gyz satsaň,

Ýiter gider, ene jan.

ÇEKİMLİ SESLERİN SAZLAŞYGY (ŞİNGARMONİZM)

Singarmonizm hem türkmen edebi dilinde kombinator ses üýtgemeleriniň giň ýaýran görnüşleriniň biri.

Çekimli fonemalarymyzdaky ýogyn - inçe, dodaklanýan-dodaklanmaýan jübütler ene dilimiziň gadyndan gelyän fonetik aýratynlygydyr. Bir sözde jübütlerden diňe belli biriniň gelşi türk dilleriň aýry-aýry dillere bölünmegindenem öňki iňňän gadymy fonetik hadysa.

Türkmen edebi dilinde hem her ýogyn çekimliniň öz inçe jübüti bar. Meselem, **a – e, a – ä:, y – i, y: – i:, o – ö, o: – ö:, u – ü, u: – ü.** Ene dilimiz sözdäki çekimlilerde hatarlar taýdan sazlaşygy iň oňat saklan gadymky dilleriň biri hasaplanylýar.

A. Nurmuhammedowyň hasaplamalaryna görä häzirki türkmen edebi dilinde, aýratynam çeper eserleriň dilinde sözleriň 96-97 göteriminde çekimlileriň ýogyn-inçelik sazlaşygy oňat saklanýar (Seret: A. Nurmuhammedow. Türkmen dilinde ýogyn-inçelik taýdan sazlaşýan sözleriň ulanylyşy. – “Türkmen dili” gazet, 31-nji iýul, 2006 ý.).

Türk dilleriň deňeşdirme grammatikasynyň awtory görnükli türkolog A.M.Şerbagyň pikiriçe singarmonizm başda diňe asyl sözdäki çekimli we çekimsiz sesleriň özara sazlaşygy görnüşinde ýüze çykypdyr. Soňra ol diňe asyl sözi däl, söz ýasaýjy goşulmalary-da, üýtgediji goşulmalary-da tutuş sözi öz içine alypdyr. Ol edil söz basymy ýaly asyl we affiks morfealary birleşdirmek hyzmatyny-da ýerine ýetirip başlapdyr.

Affiks morfealaryň asyl sözdäki çekimliniň inçe - ýogynlygyna görä goşulmagy goşulmalarymyzda **-lar/-ler, -ym/-im, -um/-üm, -lak/-lek, -lyk/-lik, -luk/-lük...** ýaly köp wariýantlylygyň döremegine getiripdir. Diýmek, sözdäki sesleriň sazlaşyk kanuny aglyutinativlik bilenem berk baglanyşykly.

Köp bogunly sözlerde çekimlileriň artikulyasiýa taýdan asyl sözdäki çekimlär meňzemeginiň türkmen dilinde iki görnüşi-de oňat saklanypdyr.

1. Çekimlileriň hatarlar, ýagny diliň öňe-yza hereketi boýunça inçe-ýogynlyk taýdan meňzemegi. Çekimlileriň sazlaşygynyň palatal singarmonizm atlandyrylýan bu görnüşi asyl sözdäki çekimliniň soňky bogunlardaky çekimlileri özüne meňzedýändigine görä, esasan, oňyn (progressiw) sazlaşyklar. Meselem, **gyzlarymyz, gelinlerimiz...**

2. Çekimlileriň dodak sazlaşygy. Labial singarmonizm atlandyrylýan bu görnüşi çekimlileriň hatarlar boýunça meňzemeginiň bir görnüşi bolup, birneme soňrak ýüze çykypdyr. Ugry taýdan bu-da progressiw häsiýetli oňyn sazlaşykdyr. Meselem, **o:volormuz (obalarymyz), güllörmüz (güllerimiz)...**

Dodak sazlaşygy giň çekimlilerde has güýçli, hatda soňky açyk bogunlardaky giň çekimliler-de hem **orto** (orta mekdep), **o:vodo** (obada), **öňö** (öňe), **Örö** (Öre), **Ö:dö** (Öde) ... ýaly dodaklandyrylyp aýdylýarlar. Emma sözüň soňky açyk bogunlarynda gelen dar çekimliler asyl sözdäki

dodak çekimlä meňzemeýärler, **guzy, guýy, süri, ö:ri, bö:ri, goşgy...** ýaly aýdylýarlar.

Sözleriň soňky bogunlaryndaky uzyn aýdylýan çekimliler hem dodak sazlaşygyna boýun egmeýärler. Meselem, **söwda:, dünýä:, howa:, o:voda:ky, ogry:n, ýüzlä:p-müňlä:p, görýä:r, söýýä:r...**

Basym taýdan birleşen **ű:naş, gö:bögene, üçaýak** ... ýaly goşma sözlerde hem dodak sazlaşygy bozulýar.

Dodak sazlaşygynyň gerimi türkmen şiwelerinde bir deň däl. J.Amansaryýew delabializasiýanyň derejesi boýunça olary üç topara:

a) oglonlommuz, güllömuz.. aýdýan şiwelere; **b) oglonlarymyz, güllörmiz..** aýdýan şiwelere; **ç) oglanlarymyz, güllerimiz** ... aýdýan şiwelere bölüpdür (Seret: Amansaryýew J. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970).

Alymlar özbek, uýgur, tatar dillerinde sözdäki çekimlileriň sazlaşygynyň beýleki türki dillere garanda has gowşandygyny belleýärler. Munuň sebäbini bolsa kowumdaş däl dilleriň täsiri bilen düşündirýärler.

Singarmonizmiň gowşamak meýli umumytürki hadysa bolup, ol türkmen dilinde hem duýulýar.

Häzirki türkmen dilinde düzümi diňe ýogyn çekimlili sözler-de, düzümi diňe inçe çekimlili sözler-de, düzümi hem ýogyn, hem inçe – garyşyk çekimlili sözler-de bar.

Düzümi garyşyk çekimlili sözleriň aglabasy pars, arap, rus we beýleki kowumdaş däl dillerden geçen sözlerdir. Meselem, **kitap, edebiýat, edara, serdar, meýdan, didar, poema, gazet, fonema, fakultet, diplom...**

Alynma sözleriň türkmen diliniň öz fonetik aýratynlyklaryna tabyn edilip özleşdirilenleri-de az däl. Meselem: **bähbit** (behbud), **hünär** (honär), **hadysa** (hadese), **paýtun** (faeton), **maşyn** (maşina), **bedre** (wedro), **çäýnek** (çaýnäk)... Ýöne dünýä siwilizasiýasyna goşuldygymyzça, öz asylky bolşunda geçýän alynma sözleriň sany barha artýar.

Singarmonizm hadysasynyň gowşamagyna diňe alynma sözler däl, eýsem **bi-, nä-, bet-, -stan, -zar, -hana, -pez, -jagaz, - waç, -dan, -ow, -owiç, -ýewiç, -owna, -ýewna** ...ýaly alynma goşulmalar-da belli bir derejede täsir edýär. Meselem, **bitarap, nädogry, bedasyl, tireparaz, Türkmenistan, gülzar, keselhana, aşpez, küldan, öýjagaz, ýelpewaç, Meredaow, Meredowiç, Sähedowa** ...

Diňe alynma sözler, alynma goşulmalar däl, barha işjeňleşýän sintaktik söz ýasalys hem singarmonizimiň gowşamagyna sebäp bolýar. Basym taýdan arkaly birleşen goşma sözlerde hem çekimlileriň inçe ýogynlyk sazlaşygy-da, dodak sazlaşygy-da bozulýar. Meselem, **agzybir, öňdebaryjy, günebakar, unaş, sözbaşy, okaber, alaweri, bilemok.**

Sözdäki çekimlileriň hatarlar, aýratynam dodaklaryň gatnaşygy taýdan sazlaşygynyň gowşamak meýli çekimlileriň ýazuw düzgünleriniň kämilleşdirilmegini talap edýär.

Edebiýatlar:

1. Hydyrow M., Begenjow K. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1960, 1977.
2. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1992.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Çekimli fonemalaryň diliň öňe-yza hereketi (hatarlar) taýdan toparlara bölünişini aýdyp beriň.
2. Çekimli fonemalaryň dodaklaryň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan toparlara bölünişini aýdyp berin.
3. Atalar sözi – nakyllary fonetik transkripsiyada depderiňize göçüriň.
Aç towuk düşünde dary görer.
Açgözün garny doýsa-da, gözi doýmaz.
Garnym üçin däl, gadyrym üçin aglaryn.
Adam gulagyndan iglär.
Özüni öweniň tanapy çüýrük.
Arybyň ýeri – gülüstan, göribiňki – çölüstan.
4. Mysallardan çekimlileri birinji bogunlardaky çekimlilere hatarlary taýdan meňzän sözleri aýratyn, dodak sazlaşygyna boýun egmedik sözleri-de aýartyn saýlap ýazyň.
5. Dodak çekimlileriniň eşidilýän ýerlerini we olaryň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

ÇEKIMSIZ SESLERİN SAZLAŞYGY (ASSIMILÝASIÝA)

Türkmen dilinde giň ýaýran kombinator ses üýtgemeleriniň biri-de sözdäki çekimsizleriň sazlaşygydyr.

Söyleýiş akymynda bir çekimsiz sesiň şol sözdäki başga bir çekimsizi özüne meňzedip sazlaşykly aýdylmagyna çekimsizleriň sazlaşygy – **assimilýasiýa** diýilýär.

Çekimsizleriň sazlaşygy çekimli sesleriň sazlaşygyndan düýpli tapawutlanýar. Çekimlileriň inçelik-ýogynlyk, dodak sazlaşygy distaktly bolup, bütin sözi öz içine alýan bolsa, assimilýasiýa hadysasy adatça ýanaşyk gelen çekimsizlerde ýüze çykýar. Köplenç, bu hadysa, **ildeş, syratçy, uçjak** sözlerindäki ýaly ýapyk bogun bilen örtülen bogun ýanaşyp gelende bolup geçýär, özgerden we özgeren çekimsizler kontaktda bolýar. Distaktly assimilýasiýa giň ýaýramandyr. Muňa **bu** sözüniň baş düşümden beýlekilerde **munuň, muňa, muny, munda, mundan** aýdylyşy ýaly ýek-tük sözlerde gabat gelinýär.

Türkmen dilinde assimilýasiýanyň ugry boýunça: oňyn (progressiw), tersin (regressiw), çylşyrymly assimilýasiýa; netijesi boýunça doly we doly däl assimilýasiýa görnüşleri giň ýaýrapdyr.

1. **Oňyn assimilýasiýa** öňdäki çekimsiziň öz yz ýanyndan gelen çekimsizi artikulyasiýanyň orny, hili ýa-da owaz gatanjy taýdan özüne meňzedip, özara sazlaşyp gelmegine oňyn assimilýasiýa diýilýär.

Owaz garanjy taýdan tapawutly çekimsizleriň sazlaşyp gelşi:

Ld=ll: goldamak – gollamak (gollanma - ýazuwda hem berlen) eldeki – elleki

Ýoluňo (gül lüşäýin) gül düşäýin,

Özgö (ýö:llon) ýoldan ötmö, gyz!

ng=ññ Soň gelen (soň ñelen) aş batyr (Nakyl).

nd=nn: Yandak – ýannak, gündogar – günnogar

Başyň ýassyga (ýetenne) ýetende

Sabyr-takat galmaz (senne) sende

mb=mm: Adam bar (adam ma:r) müň tümen iýdirseň azdyr.

Meniň bir bedew **atym ma:r** (atym bar), seýisläp ber Jygalybeg.

Artikulyasiýanyň orny taýdan tapawutly çekimsizleriň sazlaşyp delşi:

nb=nm, nv orunbasar (**orunmasar**), onbaş – **onvä:ş//ommä:ş**, günbe-günden (**günmö – günnön**)

Artikulyasiýanyň hili boýunça tapawutly çekimsizleriň zarplylyk-süýkeşlik taýdan sazlaşyp gelşi:

zd=zz düzdüm – **düzzüm**

sd=ss ýazdyrma – **ýazzyrma**

ösdürmek – **össürmek**

st=ss deste – **desse**, pest – **pessejik**

susty pes – **sussypes**, üstünlik – **üssünlik**

zb=zv özbaşdak- **ö:zvaşdak**

şç=şş Müň işçiden (**i:şşiden**) bir başçy (**başşy**).

ýolbaşçy – **ýo:lbaşşy**

şj=şş duşuşjak – **duşuşşak**

II. Tersin assimilýasiýa. Yzdaky çekimsiziň öň ýanyndan gelen çekimsizi özüne meňzedip, sazlaşyp gelşine **tersin assimilýasiýa** diýilýär. Munda yzdaky çekimsiz öňdäkini artikulyasiýanyň orny, hili, gatanjy taýdan özüne eňzedip gelýar.

pm=mm Garrylarmyz (**garrylammyz**) öýde ýatar (Görogly).

zs=ss: Dünýä sözi meňzär duzsuz (**dussuz**) tagama (Magtymguly).

ts=ss: Çuňňur guýa daş atsaň (**assaň**)...

Ýat illere gyz satsaň (**gys sassaň**)...

III. Çylşyrymly assimilýasiýa. Ýanaşyk gelen çekimsizleriň ikisi-de üýtgäp, artikulyasiýanyň orny, hili ýa-da gatanjy taýdan başga bir çekimsiz ses ýüze çykýar.

agaççy ussa (**agaşşy**)

üç çaga (**üş şa:ga**)

üç jora (**üş şo:ra**)

pg=kk Gyzyň aglap gitse-de, (**a:gla:k kisse-de**) gülüp gelenden (**gülökkelennen**) bolsun! (Alkyş).

Netijesi taýdan-da assimilýasiýa iki hili bolýar:

1) Doly assimilýasiýa.

Ýanaşyk gelen çekimsizler artikulyasiýa taýdan birleşip, kombinator uzyn çekimsiz ýüze çykça, **doly assimilýasiýa** diýilýär.

Başyň ýassyga **ýetenne**

Sabyr-takat galmaz **senne...**

Ogul-gyzyň ýatça (ýaçça) bolmaz.

Bagtyň ýatsa düýäň üstünde it ýarar. (Atalar sözi)

2) Doly däl assimilýasiýa.

Ýanaşyk gelen çekimsizleriň biri beýlekisine ýa artikul orny, ýa hili, ýa-da gatanjy taýdan kem-käsleýin meňzese, doly däl assimilýasiýa diýilýär.

Meselem: kem-kemden, sag gözi şol göze mätäç eýleme (Magtymguly)

Özbaşdak (özwaşdak), Görer gözüň gymmaty, kör ýanynda bellidir.

Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen (Atalar sözi).

Edebiýatlar:

1. Bagyýew H. Türkmen dilinde kombinator ses üýtgemleri. Aşgabat, 1985.

2. Hudaýgulyýew M. Hāzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1992.

3. Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. Aşgabat 1967.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Artikulýasiýanyň orny taýdan tapawutly çekimsizleriň sazlaşygyna degişli 10 sany mysaly “Türkmen diliniň orfoepik sözlüğinden” gözläp tapmaly we olaryň progressiw, doly, doly däl, çylşyrymly assimilýasiýanyň haýsyna degişlidiklerini kesgitlemeli.

2. Şol sözlükden artikulýasiýanyň hili taýdan tapawutly çekimsizleriň sazlaşygyna degişli 10 sany mysal tapyp, olaryň artikulýasiýasynyň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp bermeli.

3. Owaz gatanjy taýdan tapawutly çekimsizleriň sazlaşygyna degişli 10 sany mysal tapmaly.

UÝGUNLAŞMA (AKKOMODASIÝA)

Sözleşenimizde ýanaşyk gelen çekimsiz sesiň çekimlä ýa-da tersine çekimli sesiň çekimsiz haýsydyr bir akustik-artikulýasion alamaty taýdan kem-käsleýin meňzemegine **uýgunlaşma** (akkomodasiýa) diýilýär.

Bu hadysa diňe kontaktly bolýar, ýagny ýanaşyk gelen sesleriň arasynda ýüze çykýar.

Öňdäki sesiň üçünki fazasy (rekursiýasy) yz ýanyndan gelen sesiň birinji fazasyny (ekskursiýasyny) kem-käsleýin özüne meňzetse, oňa **oňyn** (progressiw) **akkomodasiýa** diýilýär. Meselem: **wözi:pe** (orf. wezipe), **wöki:l** (orf. wekil), **derwözö** (orf. derweze), **a:wunmak** (orf. awynmak)...

Yzdaky sesiň ekskursiýasynyň öň ýanyndaky sesiň rekursiýasyny kem - käsleýin özüne meňzetmegi **tersin** (regressiw) **akkomodasiýadyr**. Meselem: **saýlow** (orf. saýlaw), **aýlow** (orf. aýlaw), **giýow** (orf. giýew), **kesöwi** (orf. kesewi) we ş.m.

Çekimli sesleriň çekimsiz seslere uýgunlaşmasy

Türkmen dilinde çekimli sesleriň **w** sesine uýgunlaşmasy örän giň ýaýran hadysa.

W çekimsiziniň yz ýanyndan gelen çekimliniň dodaklandyrylyp aýdylyşy: **a:wuly** (orf. awyly), **a:wundurmok** (orf. awundurmak), **ma:wut** (orf. mawut), **ga:wun** (orf. gawun), **tapa:wut** (orf. tapawut)...

W çekimsizine onuň öň ýanyndan gelen çekimliniň uýgunlaşyp gelşi: **bedow** (orf. bedew), **ga:bow** (orf. gabaw), **daýow** (orf. daýaw), **kesow** (orf. kesew), **derňow** (orf. derňew), **germow** (orf. germew).

W çekimsiziniň önünden gelen gysga çekimli-de, yzyndan gelen gysga çekimli-de dodaklandyrylyp aýdylýar. Meselem: **ýalmowuz** (orf. ýalmawuz), **şarlowuk** (orf. şarlawuk), **Garabekowul** (orf. Garabekewul), **bedewümüz** (orf. bedewimiz)...

Çekimlileriň **w** çekimsizine uýgunlaşmasy babatda häzirki türkmen orfografiýasynda birlik saklanmaýar. Giň çekimlileriň uýgunlaşmasy ýazuwda görkezilmeyär. **Derwözö, saýlow, derňow, gurok** aýdylsa-da, **derweze, saýlaw, derňew, gurak**... ýaly ýazylýar. Emma gysga aýdylýan dar çekimliler ýapyk bogunlarda **w** çekimsizine uýgunlaşdyrylyp, **gazuw, çyzuw, atuw, hyjuw, tapawut, geýnüwli, satuw, awunmak**...ýaly ýazylýarlar.

Türkmen diliniň şiwelerinde giň çekimlileriň dilorta süýkeş **ý** sesine uýgunlaşmasyna-da duş gelinýär. Soňlary **a, e** çekimlilerine gutaran işliklere

–**ýar/-ýär** goşulmasy goşulanda, **ý** sesiniň önündäki çekimli galyş taýdan üýtgäp, **gülliyä:r** (orf. gülleýär), **gepliýä:r** (orf. gepleýär), **işliýä:r** (orf. işleýär), **aglyýä:r** (orf. aglaýar), **saklyýä:r** (orf. saklaýar)...ýaly aýdylýar.

Çekimsiz sesleriň çekimli seslere uýgunlaşmasy

Soňlaryň arpyly dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutaran köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli ses ýa-da çekimlä ýakyn sonorly **r, ý** sesleri bilen başlanýan goşulma ýa-da söz goşulanda, çekimlileriň täsirinde dymyklar açyga öwrülýärler. Muny akkomodasiýanyň bir görnüşi

hasaplamak bolar. Meselem: **çörök** (orf. çörek) **çöregüm** (orf. çöregim), **a:dykmak** - **a:dygýar**; **a:k** - **a:garmak**, **a:grak**; **a:gaç** - **agaja**; **Meret** - **Merediň**: **belet** - **beledräk**: **kitap** - **kitabym**.

Dymyk **k, p, t, ç** sesleriniň bu hili açyklan wariantlarynyň-da ýazuw düzgüninde birlik saklanylmaýar. Meselem, **kalp** sözüne çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanda, dymyk **p** sesi açyklaýar we ol **kalbym** ýazylýar, emma şol gurluşdaky **galp** sözünde dymyk **p** sesi açyga öwrülmeýär, ol galpyň ýazylýar.

Mert-merdi açyga öwrülýär, emma **şert-şerti** öwrülmeýär. **Keç-kejir** açyga öwrülýär **geç-geçer** açyga öwrülmeýär, **sagat-sagady** açyga öwrülýär, emma **surat-suraty** öwrülmeýär. Görşümüz ýaly, zarply dymyk **k, p, t, ç** sesleri käbir sözlerde çekimlileriň täsirinde açyga öwrülýär, käbir sözlerde öwrülmeýär.

Dymyk çekimsizleriň açyklanma düzgünine boýun egmeýän sözleriň aglabasy başga dillerden geçen alynma sözlerdir.

Çekimlisi gysga aýdylýan **kesp, kalp, harç, keç, bent, bet...** ýaly bir bogunly, sözlere-de çekimli ýa-da sonorly **r, ý** sesleri bilen başlanýan goşulma goşulanda, dymyklar açyga öwrülýärler, sebäbi olar aslynda **b, j, d, g** sesleri bilen gutaran alynma sözlerdir.

Türkmen dili üçin sözüň soňunda açyk **b, d, j** sesleriniň aýdylyşy häsiýetli däl. **Gerb, klub, reýd, fond** ýaly alynma sözleriň soňundaky sesleri dymyklaşdyryp **gerp, klup, reýt, font** ýaly aýdyşymyz we **klub, gerb, reýd, fond** ýasyşymyz hem hut şonuň üçindir.

Zülp, keýp, synp, surat, hyzmat, nesihat, syýahat, edebiýat... ýaly sözler bolsa aslynda dymyk **t, f** seslerine gutaran alynma sözlerdir. Şol sebäpli olar dymyklaryň açyklanmak kadasyna boýun egmeýärler.

Türkmen dilinde dilardy yzky kentlewük **k, g, ŋ** çekimsizleri-de alynky hatar çekimlileri bilen utgaşyp gelende artikulyasiýanyň orny taýdan birneme öňe süýşüp, dilardy ortaky kentlewük inçe **k, g, ŋ** sesleri ýaly aýdylýarlar.

Meselem, **doňuz** - **deňiz**, **a:k** - **ä:k**, **çy:g** - **çi:g**, **ça:ň** - **çeň**, **maň** - **meň...**

КБ, k, gБ, g, ŋБ, ŋ sesleriniň aýry-aýry fonemalarydygy ýa-da bir fonemanyň wariantlarydygy hakda hem heniz dürli garaýyşlar dowam edýar.

Umuman, akkomodasiýa hadysasy we onuň bilen baglanşykly ýazuw düzgünleri türkmen dil biliminde ýörite öwrenilmegi talap edýän meseleleriň biri bolmagynda gelyär.

Edebiýatlar

Bagýýew H. Türkmen dilinde kombinator ses üytgemeleri. Aşgabat. 1986.

Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat. 1992.

Amaly sapak üçin ýümuşlar

1. Uýgunlaşmanyň (akkomdasiýanyň), singarmonizm we assimilyasiýa hadysalaryndan tapawudyny aýdyp beriň.

2. Gysga aýdylýan çekimli sesleriň W hem-de Ý çekimsizlerine uýgunlaşmasyna degişli 8 mysal tapyp, depderiňize ýazyň. Olaryň oňyn ýa tersin uýgunlaşmadygyny we ýazuw düzgünini düşündiriň.

3. Çekimszileriň çekimli seslere uýgunlaşmasyna degişli 8 mysal tapyp depderiňize ýazyň. Olaryň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

SESLERİN DÜŞÜRİLİP AYDYLYŞY

Gepleşiş akymynda sözlerden seslerin düşürilip aýdylyşy türkmen dilinde giň ýaýran kombinator ses üýtgemeleriniň bir görnüşidir. Çekimli seslerin düşürilip aýdylyşyna-da, çekimsiz seslerin düşürilip aýdylyşyna-da häzirki türkmen edebi dilinde ýygy - ýygydan duş gelinýär. Sesleriň diňe düýp sözlerden däl, goşulmalardanam, hatda söz düzümlerinde iki sözün sepgidindenem düşürilip aýdylýan halatlary bar. Sesleriň sözün başyndan düşürilişi türkmen dili üçin häsiýetli däl. Sesleriň, aýratynam, gysga aýdylýan dar çekimlileriň söz ortasyndan düşürilişi — **sinkopa** hadysasy welin örän giň ýaýran hadysa. Muňa dil biliminde **sinkopa** diýilýär.

Çekimli sesleriň sinkopasy

Türkmen dilinde düýp sözler, köplenç, bir we iki bogunlydyrlar. Köp bogunly sözleri iki bogna çenli gysgaldyp aýtmak meýli bar. Bu meýil hatda **Allaguly — Allak, Hudaýberdi — Hutdy, Atajan — Ataş, Akmyrat — Aky, Taňryberdi — Taňny** ýaly has atlaryň mysalynda hem aýdyň görünýär. Adatça **V+KVK** hem-de **KV+KVK** bogun gurluşly sözleriň yzyna çekimli bilen başlanýan goşulma ýa söz goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler düşürilip aýdylýarlar. Meselem **o+gul+ym — oglum, ge+lin=im — gelnim, ýelim+e — ýelme, ge-ýin+ip — geýnip, gö-rün+er — görner...** Munuň düýp sebäbi a) sözün bogun gurluşyndan hem-de b) basymyň ornunyň üýtgemengiden gözlenilmelidir.

Türkmen dilinde **V** hem-de **VK** gurluşly örtülmedik bogunlar sözün ortasynda gelip bilmeýarler. Olar **ogul, gelin, deňiz, ýelim, keýik...** ýaly soňlary **KVK** gurluşly bogun bilen gutaran sözlere goşulanda, sözleriň bogun gurluşy üýtgeýär, öňdäki ýapyk bogun açyga, örtülmedik bogun örtülen bogna öwrülýär. Söz basymynyň-da yza süýşýändigine görä, ikinji bogundaky basymsyz aýdylýan gysga dar çekimli eşidilmeýär.

Emma **ga:ýyn:ym, ga:wunymyz** ýaly çekimlisi uzyn aýdylýan sözleriň ikinji bogundaky dar çekimliler basymsyz aýdylsalar-da, aýyl-saýyl eşidilýärler, şoňa görä-de olar düşürilmeýärler.

Okaý(y)şymyz, işleý(i)şimiz, baglan(y)şyk, dolan(y)şyk, öý(ü)miz, yzlar(y)myz... ýaly sözlerde goşulmalardan hem dar çekimliler düşürilip aýdylýar. Muny-da sözün bogun gurluşy we basymyň ornunyň üýtgeýşi bilen düşündirmek bolar.

Soňy **KV** gurluşly açyk bogun bilen gutaran sözlere **KV, KVK** gurluşly goşulmalar goşulanda hem düýp sözleriň soňundaky basymsyz aýdylýan gysga dar çekimli düşürilip, **guz(y)lamak, uk(y)lamak, dur(y)lamak, gow(u)ja, ýañ(y)ky, ýañ(y)ja, iler(i)ki, ýokar(y)da, ißer(i)si, bär(i)ki** ýaly aýdylýarlar. Görşümüz ýaly, çekimlileriň sinkopasynyň bu görnüşi-de türkmen dilinde söz basymynyň orny we sözleriň bogun gurluşyndaky milli aýratynlygymyz bilen baglanyşyklydyr. Çekimlileriň sinkopasyna **kar(a)wan- kerwen, keb(u)ter-kepder, tah(a)ret-räret** ýaly käbir alynma sözlerde hem duş gelinýär.

Çekimsiz sesleriň sinkopasy

Türkmen dilinde çekimsizleriň söz ortasyndan düşürilişi, esasan, iki çekimliň arasynda interwokal ýagdaýda gelen sonorly **ý, r, l, n** sesleri bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Meselem, ge:r (geler), be:r (berer), ýeti:r (ýetirer), çyka:r (çykarar), götä:r (göterer), suwa:r (suwarar), öti:r (ötürer), ola:ň (olaryň), meň (meniň), seňki (seniňki), geleňde (geleniňde), ge;lemizsoň (gele(ni)mizden soň), alamok (ala(ny)m ýok) osaň (o(n)soň), äkel (alyp gel), äkit (alyp git), äber (alyp ber), oka:p ýö:n (okap ýörün) ...

Giden **geti:r**, oturan nyrh sorar.

Ujyny düwmez üç **öti:r** (Atalar sözi).

Bilmen oýalykda, bilmen düýşümde

Pereňden Gyratyň owazy geldi ("Görogly")

Soňlary **k** sesine gutaran **keýik, owlak, pişik, börek** ýaly sözlere söýgülik bildirýän goşulmalar goşulanda aýdylşyny ýeňilleşdirmek üçin düýp sözün soňundaky dymyk **k** sesiniň düşürilip aýdylýar. Meselem, **keýik-keyijek, owlak-owlajyk, pişik-pişijek, börek-börejik...**

Dymyk **h** sesiniň sinkopasy: **hoş(h)al — hoşa:l, kö(h)ne — kö:ne, mä(h)täç — mä:tä:ç, ça(h)ar ýek — çärýek, Maş(h)at — Maşat, Muhammet — Mämmet.**

Sesleriň söz ahyryndan düşürilişi

Muňa dil biliminde **apakopa** diýilýär.

Çekimli sesleriň söz ahyryndan düşürilişi. Bu hadysa basymyň orny we sözlerimiziň bogun gurluşyndaky aýratynlyk bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Apakopa hadysasyna köplenç alynma sözlerde duş gelinýär, sözün soňundaky basymsyz çekimli düşürilip aýdylýar. Meselem: **maşina — maşyn, fabrika — fabrik, anketa — anket, rezina — rezin, konfeta — konfet, minuta — minut, gazeta — gazet, morožnoýe — morožnyý, stolowoýe — stolowoý.**

Çekimsiz sesleriň söz ahyryndan düşürilişi. Bu hadysa köplenç, alynma sözlerde duşýar. Meselem, **alla (Allah), güwä (güwäh), nika (nikah), hemra (hemrah), şa (şah), kä (gäh), dürbi (durbun), weli (welin), ahyry (ahyryn), ahbeti (ahbetin), sanatorisi (santoriý), gerbarini (gerbariý), ssenaride (ssenariý), turis (turist), ýuris (ýurist), tos (tost), mes (mest), pes (pest), pis (pist), şikes (şikest), dürs (dürüst)** we ş.m

Türkmen diliniň öz sözlerinde apakopa hadysasy, **şolmy — şo, bolarmy — bo:, dälmi — dä, alýar — alýa, gelyär — gelyä:** ýaly diňe sonorly **l,r** seslerinde ýüze çykýar.

Sesleriň iki sözün sepgidinden düşürilişi

Muňa dil biliminde **eliziýa** diýilýär.

Eliziýa hadysasy-da ene dilimizde basymyň orny we bogun gurluşymyzdaky aýratynlyklar bilen baglanyşykly ýüze çykýar.

Çekimli sese gutaran sözleriň yzyndan çekimli bilen başlanýan söz gelip basym taýdan birleşdirilip aýdylanda, adatyça, çekimlileriň öňdäkisi düşürilýär. Meselem: **sary un — sar:ru:n, (sarun), ilki agşam — ilkağşam, iki uçly — ikuçly, ýeke elli — ýekelli, aňry ujy — aňrujy, orta ara — ortarada, kelle agyry — kelleagry, gaty akar — gatakar. Kön(e) ürgenç ýazuwda Köneürgenç, Ann(a) oraz — ýazuwda Annoraz...**

Türkmen dil biliminde giň ýaýran sinkopa, apakopa, eliziýa hadysalarynyň ýörite öwrenilmänligi sebäpli sesleriň düşürilip aýdylyşy bilen baglanyşykly ýazuw düzgünlerimizde häzirikçe nätakyklyklara, säwliklere duş gelinýär.

Edebiýatlar

1. Bagyýew H. Türkmen dilinde kombinator ses üýtgemeleri. Aşgabat. 1986.
2. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat. 1992.
3. Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. Aşgabat. 1967.
4. Türkmen diliniň orfografik sözlügi. Aşgabat. 1989.

Amaly sapak üçin ýumuşlar

1. Çekimli sesleriň sinkopasyna degişli 8 sany mysal tapyp, depderiňize ýazyň. Sözüň ortasyndan gysga aýdylýan dar çekimliniň düşürilişiniň sebäplerini aýdyp beriň.
2. Çekimsiz sesleriň sinkopasyna degişli 8 sany mysal tapyp, depderiňize ýazyň. Söz ortasyndan çekimsiz sesiň düşüp galmagynyň sebäbini düşündiriň.
3. Çekimli we çekimsiz sesleriň apakopasyna degişli 8 sany mysal tapyp depderiňize ýazyň.
4. Sinkopa we apakopa hadysalary bilen baglanyşykly ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

SESLERİN ARTDYRYLYŞY

Sesiň artdyrylyşy-da sözleriň aýdylyşyny aňsatlaşdyrmak üçin ýüze çykýan kombinator ses üýtgemeleriniň bir görnüşidir. Türkmen dilinde onuň üç görnüşine düş gelinýär:

- 1.Sesiň sözün başyndan artdyrylyşy.
- 2.Sesiň sözün ortasyndan artdyrylyşy.
- 3.Sesiň sözün soňundan artdyrylyşy.

Çekimli we çekimsiz sesleriň sözün başyndan artdyrylyşy. Muňa dil diliminde **proteza** diýilýär.

Proteza hadysasy, esasan, iki ýagdaýda ýüze çykýar:

1. **KKV, KVK, KKKV, KKKVK** gurluşy bogunlar bilen başlanýan alynma sözleriň aýdylyşyny aňsatlaşdyrmak üçin şeýle sözleriň başyndan adatydar çekimliler artdyrylyp aýdylýar. Meselem, **ystol (stol), yşkaf (şkaf), ustudiýa (studiýa), islesar (slesar), ysprawka (sprawka)**...

2. Sonorly **r, l, n** sesleri bilen başlanýan alynma sözleriň önünden hem çekimli sesler artdyrylyp aýdylýar. Meselem: **oraza (roza), yrysgal (rysgal), orus (rus), iritm (ritm), iner (ner), ena:r (nar), ylaýyk (laýyk)**...

Çekimli bilen başlanýan alynma sözleriň önünden dymyk **h** sesi artdyrylyp özleşdirilipdir. Meselem: haýyd — aýyt, Haýtgül — Aýytgül, Haýydow — Aýydow, hasa — asa, hesal — asel, hezzet — yzzat. Çekimsizleriň protezasyna ýek-ýarym öz sözlerimizde hem düş gelinýär. Meselem: hö:l-ö:l, höjek-öjek, ha:rma-a:rma...

Çekimli we çekimsiz sesleriň sözün ortasyndan artdyrylyp aýdylyşy. Muňa dil biliminde **epenteza** diýilýär. Epenteza hadysasy hem, köplenç, türkmen diliniň bogun gurluşyna laýyk gelmeýän alynma sözlerde ýüze çykýar.

VKK, KVKK bogun gutarýan alynma sözlerde iki çekimsiziň aralygyndan çekimli ses artdyrylyp özleşdirilipdir. Meselem: **ylm (ylm), asyl (asl), akyl (akl), şäher (şähr), gahar (gahr), nesil (nesl), pasyl (fasl), mähir (mähr), möhür (möhr), tekist (tekst), fakyt (fakt), gimin (gimn), filim (film), ispektakyl (spektakl), kombayyn (kombayn), oktyýabr (oktyabr), ministir (ministr)**...

Çekimsiz seslere gutaran sözlere **-stan** goşulmasy goşulanda hem aralykdan dar çekimliler artdyrylýar. Meselem: **Türkmenistan, Tatarystan, Özbegistan, çölüstan**...

Sonorly **ý, w** çekimsizleriniň epentezasy adatydar alynma sözleriň ortasynda tapawutly çekimlileriň ikisi tirkeşup gelende ýüze çykýar. Meselem: radiýo (radio), teatyr (teatr), poýema (poema), ystadion (stadion), milýon (million), kakawo (kakao), Bakuwy, (Baku)...

Çekimli we çekimsiz sesleriň sözün ahyryndan artdyrylyp aýdylyşy. Muňa dil biliminde **epiteza** diýilýär.

Çekimlileriň epitezasy, köplenç, soňlary iki üç çekimsiz ses bilen gutaran krasnowodsk, Donesk ýaly sözlere çekimsiz ses bilen başlanýan goşulma

goşulanda aralykdan i sesi artdyrylyp, **Krasnowodskide, Doneskide** ýaly aýdylýar.

Kepder – kepderi, kesew – kesewi, giýew – giýewi, bar eken – bar ekeni, aýtdym ahyr – aýtdym ahyry...ýaly wariantlar hem epiteza hadysasynyň netijesidi.

Çekimsiz sesleriň epitezasy onçakly giň ýaýramandyr. Oňa diňe **paltun (palto), gelermikän (gelermikä), barmykan (barmyka), haýyşt (haýyş), kyrant (krant** ýaly üç-dört sözde duş gelinýär.

Proteza, epenteza, epiteza hadysalarynyň ylmy taýdan ýörite öwrenilmänligi sebäpli häzirki türkmen ortografýasynda olar babatda belli bir düzgün saklanylmaýar.

Edebiýatlar

- 1.Hudaýguluýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. Aşgabat 1992.
- 2.Öwezow A. Türkmen edebi dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat. 1988.
- 3.Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. Aşgabat. 1967.

Amaly sapak üçin ýumuşlar

1. Cekimli we çekimsiz sesleriň protezasyna degişli 8 sany mysal tapyp, depderiňize ýazyň. Olaryň ýüze çykyş sebäplerini we ýazuw düzgünlerini düşündiriň.
2. Cekimli we çekimsiz sesleriň epentezasyna degişli 8 sany mysal tapyp, depderiňize ýazyň. Olaryň ýüze çykyş sebäplerini we ýazuw düzgünlerini düşündiriň.
3. Cekimli we çekimsiz sesleriň epitezasynda degişli 6 sany mysal tapyp, depderiňize ýazyň. Olaryň ýazuw düzgünlerini düşündiri

SÖZDÄKI SESLERİŇ ORUNLARYNY ÇALYŞMAGY

Sözün aýdylyşyny aňsatlaşdyrmak üçin sözdäki sesleriň orunlaryny çalşyp gelşine dil biliminde **metateza** diýilýär. Türkmen dilinde onuň, esasan, iki görnüşine duş gelýär.

1. Sözdäki ýanaşyk gelen çekimli ses bilen çekimsiz sesiň orunlaryny çalyşmasy. Meselem: **a:gyry – a:gyrýar**, **ogry – ogurlyk**, **aňry – aňyrda**, **Taňry ýalkasyn – Taňryýalkasyn**, **Öwlyäguly – Öwülýäguly**, **truba (turbo), prokuror (purkuror)...**

Goşuk we goşgy, tuýug we duýgy, bilik we bilgi sözleri-de taryhy taýdan metateza netijesinde dörän wariantlar bolsa gerek.

2. Sözdäki ýanaşyk gelen çekimsiz sesleriň orunlaryny çalyşmasy. Çekimsizleriň metatezasy, adatça, iki bognuň sepgidinde ýüze çykýar. Meselem: **daňkly-daňylgy, asykly-asylygy, ýaňlyş-ýalňyş, kiňsemek-kişňmek, çagba-çabga, tagma-tamga, rugsat-rusgat, taýha-tahýa, torpak-toprak, ylgamak-yglamak...**

Türkmen dilinde çekimsiz sesleriň distaktly metatezasyna hem duş gelinýar. Meselem: **turuz-tuzur, horaz-hozar, gysmak-sykamak, çyraz-syraç, tefiş-petiş(p.), paliz-pasyl (p.), zamy-mazy, omzamak- zomamak.**

Metateza netijesinde iki hili aýdylýan sözleriň orfografiýasyny kämilleşdirmek üçin bu hadysasynyň türkmen şiwelerindäki ýagdaýynyň ylmy taýdan ýörite öwrenilmegi gerek.

Edebiýatlar

1. Amansaryýew J. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970.
2. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili.Fonetika. Aşgabat. 1992.
3. Öwezow A. Türkmen edebi dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988.

Amaly sapak üçin ýumuşlar:

1. Metateza hadysasynyň ýüze çykmagynyň sebäbini düşündiriň.
2. Sözdäki ýanaşyk gelen çekimli ses bilen çekimsiz sesiň orunlaryny çalşyp gelşine degişli 5 mysal tapyp, depderiňize göçüriň, wariantlaryň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.
3. Sözdäki ýanaşyk gelen çekimsiz sesleriň orunlaryny çalşyp gelşine degişli 5 mysal tapyp, depderiňize göçüriň, ýazuw düzgünini düşündiriň.

TÜRKMEN EDEBİ DİLİNİN ORTOEPIYASY

Türkmen edebi dilinde sözleriň dogry aýdylyş kadalary **orfoepiýa** bölümünde öwrenilýär.

Türkmen dili özüniň köp şiweliligi bilen beýleki türki dilleriň hemmesinden tapawutlanýar. Özüniň baş müň ýyllyk şöhratly hem pajygaly taryhynda ol gadymky oguz taýpalarynyň aglabasynyň dil aýratynlyklaryny özüne siňdiripdir. Häzirki türkmen dili türkmenleriň 40 töweregi şiwedir gepleşiklerini öz içine alýar.

Türkmen şiweleriniň sözlük düzüminde we grammatik gurluşynda umumylyklar bilen bir hatarda özboluşly aýratynlyklarda duş gelýär. Türkmen şiweleri aýratynam fonetik taýdan tapawutlanýarlar.

“Häzirki türkmen diliniň fonetikasy” dersinde türkmen şiwelerimiziň hemmesine ýa-da aglabasyna mahsus bolan fonetik aýratynlyklaryň birnäçesine seredip geçdik:

• 1. Edebi diliniň çekimli we çekimsiz sesleriň fonema düzümini anykladyk.

2. Türkmen diliniň bogun gurluşyndaky aýratynlyklara göz ýetirdik;

3. Bogunlary takta birleşdirmekde söz basymynyň ähmiýetini, prokliza, enkliza hadysalaryny öwrendik;

4. Taktlary ümlä birleşdirmekde äheňiň (intonasiýanyň) hyzmatyny, jümle basymynyň we dyngynyň (pauzanyň) ähmiýetini kesgitledik.

Bulardan başga gepleýiş akymynda koartikulýasiýa bilen baglanyşykly ýüze çykýan kombinator ses üytgemeleriniň-de türkmen dilinde giň ýaýran görnüslerini gözden geçirdik:

1. Kombinator uzyn çekimlileriň we kombinator uzyn çekimsizleriň döreýişiniň sebäplerini;

2. Sözdäki çekimli sesleriň hatarlar boýunça meňzeşleşmegini inçe-yogynlyk sazlaşygyny (palýatal singarmonizm hadysasyny);

3. Sözdäki çekimli sesleriň dodak sazlaşygyny (labial singarmonizm);

4. Çekimsiz sesleriň artikulýasiýasynyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan sazlaşyp gelşini (assimilýasiýa hadysasyny);

5. Sözeleşiş akymynda çekimli hem çekimsiz sesleriň özara uýgunkaşyp gelşini (akkomodasiýa hadysasyny);

6. Çekimli we çekimsizleriň düşürilip aýdylyşyny (sinkopa, apakopa, eliziýa hadysalaryny);

7. Çekimli we çekimsiz sesleriň artdyrylyşyny (proteza, epenteza, epiteza hadysalaryny);

8. Sesleriň orunlaryny çalşyp gelşini (metateza hadysasyny) öwrendik.

Türkmen şiweleriniň hemmesine ýa-da aglabasyna mahsus bolan bu fonetik hadysalary jikme-jik öwrenmezden, türkmen edebi diliniň orfoepik normalaryny kämilleşdirmek asla mümkin däl.

Orfoepik norma — türkmen umumy halk diliniň iň oňat taraplaryny özünde jemläň edebi dilimizde sözleriň dogry aýdylyş normalarydyr.

Edebi dil diňe çeper edebiýat, ylmy edebiýat, gazet-žurnallar resmi dokumentler ýazylyan dil bolman, eýsem ol döwleti dolandyryş dili, mekdepleriň, kino-teatrlaryň dilidir, radio-telewideniýe gepleşikleri-de türkmen edebi dilinde alnyp barylýar.

Edebi dilimizde sözleriň dogry aýdylyş normalaryny gyşarnyksyz berjaý etmek her bir medeniýetli adamyň borjudyr.

Edebi dilimiziň sözleýiş normalaryny öwrenmek, kämilleşdirmek hem-de olary okuwçylara, talyplara öwretmek işleri bolsa geljekki filologlar, dil we edebiýat mugallymlary bolup ýetişjek biziň her birimiziň Watanyň önündäki mukaddes wezipämizdir.

2. Esasy orfoepik normalar, olaryň dürs ýazyw kadalary bilen baglanyşygy. Her bir milletiň umumy diliniň lingiwistik gurultaý tarapyndan kabul edilen 4 hili edebi normasy bolýar.

1. Sözleriň dogry aýdylyş (orfoepik) normasy.
2. Sözleriň dürs ýazuw (orfografik) normasy.
3. Sözleriň dogry ulanylyş (leksik) normasy.
4. Sölemde sözleriň baglanyş (grammatik) normasy.

Bulardan ikisi, ýagny edebi diliň orfoepik hem orfografik normalary aýrylmaz baglanyşykly. Sözleriň dogry aýdylyşlaryny kesgitlemezden, olaryň ýazuw kadalaryny kämilleşdirmek asla mümkin däl.

Dilimiziň köp şiweliligi sebäpli we olaryň ýeterlik öwrenilmänligi üçin Türkmenistanyň Birinji (1936) we Ikinji (1954) lingiwistik gurultaýlarynda dilimiziň dürs ýazuw kadalary bellense-de, orfoepik normalary hakda gutarnukly netijä gelinmedi. 1967-nji ýylda neşir edilen “Türkmen diliniň gysgaça orfoepik sözlügi” diktorlara maslahat häsiýetinde bolup, türkmen ortoepiýasynyň köp meselelerini öz içine alyp bilmedi.

Türkmen orfoepiýasynyň ýorite öwrenilmänligi sebäpli, türkmen orfografiýasynda hem şol meseleler jedelliligine galyp gelyär. Onda kadadan çykmalaryň köpdügi hem şonuň üçindir.

Türkmen orfografiýasyny kämilleşdirmek üçin öwrenilmegi derwaýys meselelerden esasyly hökmünde şu aşakdakylary bellemek bolar:

1. Çekimli sesi uzyn hem gysga, ýagny iki hili aýdylyan sözleriň ýazuw düzgüni.
2. Çekimlisi inçe hem ýogyn, ýagny iki hili aýdylyan sözleriň ýazuw düzgüni.
3. Türkmen şiwelerinde dodak sazlaşygynyň ýaýraýyş geriminiň deň dälligi bilen baglanyşykly dodak çekimlileriň ýazuw düzüni.
4. Sözüň başynda **k, p, t, ç** sesleriniň dymyk hem açyk, ýagny iki hili aýdylyşy bilen baglanyşykly sözleriň ýazuw düzgüni.
5. Gepleýiş akymynda ýanaşyk gelen çekimsizleriň artikulyasiýasynyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan sazlaşyp gelşi bilen baglanyşykly ýazuw düzgüni.

6. Sözleşiş akymynda ýüze çykýan sinkopa, apakopa, eliziýa hadysalary we olar bilen baglanyşykly ýazuw düzgünleri.

7. Bir bognuň çäginde çekimsizleriň ýanaşyk gelmegi bilen baglanyşykly çekimli sesleriň artdyrylyp aýdylyşy we olaryň ýazuw düzgüni.

8. Çekimli we çekimsiz sesleriň uýgunlaşmasy (akkomodasiýa hadysasy) bilen baglanyşykly ýazuw düzgünleri.

Edebiýatlar

1. Täçmyradow T. Türkmen edebi diliniň orfoepiýasy. Aşgabat, 1976.
2. Türkmen diliniň gysgaça orfoepik sözlügi. Aşgabat, 1967.
3. Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynda türkmen edebi diliniň orfografiýasy we punktuasiýasy boýunça kabul edilen kadalary aýdyp beriň we ol hakda referat ýazyň.
4. Kombinator ses üýtgemelerini öwrenmegiň ylmy-amaly ähmiýetini mysallar arkaly düşündiriň.

Amaly sapaklar üçin ýumuşlar:

1. Täçmyradow T. Türkmen edbi diliniň orfoepiýasy. Aşgabat. 1976.
2. Türkmen diliniň gysgaça orfoepik sözlügi. Aşgabat 1967.
3. Türkmenistanyň ikinji lingwistik gurultaýynda türkmen diliniň orfografiýasy boýunça kabul edilen kadadan çykmalary öwrenmek we olaryň sebäplerini anyklamak.
4. Kombinator ses üýtgemelerini gaýtalamak we olary öwrenmegiň ylmy - amaly ähmiýetini mysallar arkaly düşündirmek.

TÜRKMEN EDEBI DILINIŇ ORFOGRAFIÝASY

1. Häzirki türkmen edebi diliniň orfografiýasynyň esasynda ýatan baş ýörelgeler (esasy prinsipler).

Orfografiýa adalgasy **orfo** (dogry) hem **grafiýa** (ýazuw) sözlerinden emele gelip, sözleriň dogry ýazylyş kadalaryny öwredýär. (Deňeşdiriň: kartografiýa, fotografiýa, rentgenografiýa, tomografiýa, topografiýa).

Sözleýiş sesleriniň ýazuw belgileri bolan harplary öwrenýän ýörite ylym bar. Oňa **grafika** diýilýär. Grafika bilen orfografiýa aýrylmaz baglanşykly bolýar.

Türkmen halky özüniň baş müň ýyllyk taryhynda 10-15 ýazuwdan peýdalanyndyr. Meselem; üç-dört müň ýyllap ulanan oguz hatyndan uýgur, soňra arap hatyna, 1928-nji ýylda latyn, 1940-njy ýylda rus hatyna geçipdir. 1993-nji ýyldan bäri Türkmenbaşy elipbiýini ulanýarys. Bir hatdan beýlekisine geçilende her sapar sözleriň dürs ýazuw kadalarynyň üýtgemegi-de grafika bilen orfografiýanyň aýrylmaz baglanşyklydygyny tassyklaýar.

1926-njy ýylda Baku şäherinde bolup geçen Birinji türkologik gurultaýda, emele gelen täze ykdysady - syýasy şertlere görä arap hatyndan latyn elipbiýine geçmeklik maksada laýyk tapylypdyr. SSSR-iň düzümine giren türki dilli respublikalaryň hersi latyn hatyndaky orfografik kadalaryny işläp düzmeli bolupdyr.

Türkmen diliniň ilkinji orfografik kadalary Türkmenistanyň Birinji ylmy konferensiýasynda (1930 ý.), soňra Birinji lingwistik gurultaýynda (1936ý.) kabul edilýär. 1940-njy ýylda Ikinji jahan urşunuň önüsyndasynda rus hatyna geçilmegi bilen sözleriň ýazylyşynda käbir özgerişler ýuze çykypdyr. Biziň häzirki ulanyp ýören orfografik kadalarymyz 1954-nji ýylda Türkmenistanyň Ikinji lingwistik gurultaýy tarapyndan kabul edilen.

Türkmen edebi diliniň häzirki orfografiýasyna 4 sany prinsip esas edilip alnypdyr:

1. **Fonetik prinsip.** Bu prinsipe görä bir bogunly asyl düýp sözler eşidilişi ýaly ýazylyrlar: **al, gel, gör, bar, tut.**

2. **Morfologik prinsip.** Köp bogunly sözleriň düzümindäki morfemalar üýtgedilmän ýazylyrlar. Meselem: **uçjak, içjek, atçylyk, aldy...**

3. **Taryhy prinsip.** Sözler, aýratynam, has atlar ozalky boluşlarynda üýtgedilmän ýazylyrlar. Meselem: **Köneürgenç, Gruziýa, Fransiýa, Tomas Mann...**

4. **Differensial prinsip.** Manylarynda tapawut ýuze çykan bolsa, sözleriň iki hili aýdylşyna-da ýol berilýär. Meselem: **kyrk we gyrk, talamak we dalamak, tikmek we dikmek.**

Türkmen diliniň akademikler P.Azymow we B.Çaryýarow tarapyndan ýazylan 1989-njy ýylda neşir edilen soňky 94 müň sözli uly orfografik sözlügi Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynyň (1954 ý.) kabul eden kararyna laýyklykda taýýarlanylýpdyr. Onda, esasan,

I. Aýry-aýry harplaryň ulanylyşy.

- II. Düýp sözleriň ýazuw düzgüni.
- III. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni.
- IV. Başga dillerden giren sözleriň ýazuw düzgüni.
- V. Goşulmalaryň ýazuw düzgüni
- VI. Baş harplaryň ýazuw düzgüni — oz beýanyň tapypdyr.
- VII. Sözi täze setire geçirmek düzgüni.

Türkmen edebi diliniň häzirki orfografiýasynda kadadan çykmalar-da köp. Bu bolsa ýazuw kadalarymyzyň heniz kämil däldigini aňladýar.

Sözleriň dogry ýazylyşy orfografik sözlüklerde görkezilýär.

Edebiýatlar

1. TSSR-iň II lingwistik gurultaýynyň türkmen edebi diliniň orfografiýasy baradaky kararlary. Aşgabat, 1954.
2. Türkmen diliniň orfografik sözlügi. Aşgabat, 1989.
3. Täçmyradow T. Türkmen edebi diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. Aşgabat, 1984.

Amaly sapak üçin ýumuşlar

1. “Türkmen diliniň orfografik sözlüğinden” çekimli sesleriň dodak we inçe ýogynlyk sazlaşygyna, dar çekimlileriň ýazuw düzgünine boýun egmedik sözleri saýlap depderiňize göçüriň, debäplerini düşündiriň.
2. Orfografik sözlükden assimiýasiýa we akkomadasiýa hadysalary bilen baglanyşykly ýazuw düzgünlerine degişli 10 sany mysaly depderiňize göçüriň.

FONETIKA BOÝUNÇA YLMY ADALGALARYŇ SÖZLÜGI

Abbreviaturalar (ital.) — sözleriň birinji harplaryndan düzülen gysgaldylan atlar. Meselem: GDA, TDU, MTS, ÝGG... Düzüminde çekimli ses bolan abbreviaturalar ýazylyşy ýaly okalýar, goşulmalar çekimlisine görä goşulýar. Diňe çekimsizlerden düzülen abbreviaturalar harplaryň ady boýunça em-te-es, ýe-ge-ge ýaly okalýar we goşulmalar soňky çekimsiziň aýdylyşyna görä goşulýar, ýazuwda goşulmalar abbreviaturanyň yzyndan defis goýlup GDA-nyň, MTS-iň ýaly ýazylýar.

Açyk bogunlar — soňlary çekimli ses bilen gutaran V, KV gurluşly bogunlar.

Açyk çekimsizler — owaz perdeleri asylyp galmagal bilen owazyň gatyşmagyndan hasyl bolan çekimsizler.

Aferezis (grek.)— öňdäki sözüň soňky sesiniň täsirinde yzdan gelen sözüň başky sesiniň düşürilip aýdylyşy. Meselem: Gezer(e)dim gül-u gülşen içinde (Mollanepes).

Affrikat(lat.) — artikulyásiýasynyň hili taýdan hem zarply, hem süýkeş **df** ýaly aýdylýan **j** fonemasy.

Agyz ýolly çekimsizler — aýdylanda howa akymy agyz boşlugundan çykarylýan çekimsizler.

Akkomadaşıya(lat.) — üygünlaşma, sözdäki ýanaşyk gelen çekimli we çekimsiz sesleriň artikulyásiýa taýdan kem-käs meňzemegi. Meselem, W çekimsiziniň öň hem yz ýanlaryndan gelen gysga çekimlileriň dodak häsiýetini alşy, ý çekimsiziniň öň ýanyndan gelen gysga aýdylýan giň çekimlileriň daralmak häsiýeti: saýlow (saýlaw), derwözö (derweze), okyýar (okayar), işliýär (işleýär).

Aksent(lat.) — başga bir dilde sözleşilende sesleriň öz ene dilindäki ýaly aýdylýar.

Akustik fonetika(grek) — sözleýiş seslerini sesiň güýji, belentligi, trmbri, dowamlylygy nukdaýnazarladan öwrenýän fonetika.

Allofon (grek) — şol bir fonemanyň dürli fonetik şertlerde ýüze çykýan görnüşleri. Seret: fonemanyň wariantlary.

Alweolýar çekimsizler (lat.) — dil uýy diş düýbi **t,d** çekimsizleri.

Alynky hatar çekimliler — dil alynky hatar dişlere golaýlanda hasyl bolýan çekimliler (I, e, ö, ä, ü) inçe çekimlileri.

Anlautda gelen ses — sözüň başynda gelen ses.

Apakopa (grek) — sözüň soňundaky sesiň düşürilip aýdylyşy. Meselem, pes(t), mes(t), gazet(a), maşyn(a).

Artikulyasion baza — bir diliň sesleirine mahsus bolan artikulyásiýanyň jemi.

Artikulyásiýa(lat.) — gep organlarynyň sesleri emele getirmekdäki hereketi, bolan ýagdaýy

Artikulyasiýanyň fazalary – sesi aýtmaga gep organlarynyň taýýarlanyşy (ekskursiýa); sesiň aýdylýan pursaty (saklanyş); gep organlarynyň öňki orunlaryna gaýdyp gelşi (rekursiýa).

Artikulyasiýanyň hili – howa akymynyň gep organlaryndan zarp bilen çykyşy ýa-da süýkenip çykyşy.

Artikulyasiýanyň orny – sesi hasyl edýän ýeri

Assillabik sesler(grek) – bobun döretmäge ukypsyz sesler

Assimilýasiýa (lat.) – sözdäki çekimsiz sesleriň biriniň beýlekisine artikulyasiýanyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan meňzemegi. Onuň doly asimilýasiýa, doly däl assimilýasiýa, çylşyrymly assimilýasiýa, progressiw assimilýasiýa, regressiw assimilýasiýa, kontaktly assimilýasiýa, distaktly assimilýasiýa görnüşleri bar.

Assoans(fran.) – şahyrana eserlerde şol bir ýa-da aýdylyşy ýakyn çekimlileriň her sözde gaýtalanmagy netijesinde emele gelýän sazlaşyk.

B

Basym – her jümlede bir taktyň, her taktada bir bognuň beýlekilerden tapawutly aýdylmagy.

Baş harplar – harplaryň has atlary we täze sözlemiň başyny bildirmek üçin ulanylýan görnüşleri.

Bir orunly basym – sözde bogunlaryň sany artsa-da, soňky bogunlara geçmeýän, durnukly basym.

Bogaz sesi – bogaz boşlugynda hasyl bolýan h çekimsizi. Meselem: haly, Ahal, wah...

Bogun – sözüň birbada aýdylýan in kiçi bölegi. Meselem: a-ta, Wa-tan, al-kys, aýt-dy, türk-men...

Bognuň tipleri – türkmen dilinde V, VK, VKK, KV, KVK, KVKK gurluşly bogunlar bar.

Bognuň görnüşleri – VKV gurluşly bogunlar açyk bogunlardyr. VK, VKK, KVK, KVKK gurluşly bogunly ýapyk bogunlardyr. V, VKK, VKK gurluşly bogunlar örtülmedik bogunlardyr. KV, KVK, KVKK gurluşly bogunlar örtülen bogunlardyr.

Burun ýolly çekimsizler – aýdylanda howa akymynyň esasy bölegi burun boşlugundan çykýan m, n, ŋ sesleri.

Ç

Çekimli sesler – sap owazdan hasyl bolan, bogun emele getirmäge ukyply sesler.

Çekimli sesleriň toparlara bölünişi – Olar: dowamlylygy taýdan uzyn we gysga çekimliler;

– diliň agyz boşlugyndaky öňe-yza hereketi boýunça alynky hatar we yzky hatar çekimlileri;

— diliň agyz boşlugyndaky aşak—ýokary hereketi boýunça aşaky galyş,ortaky galyş we ýokary galyş çekimlilere;

— dodaklaryň gatnaşyp—gatnaşmazlygy taýdan dodaklanan we dodaklanmadyk çekimlilere bölünýärler.

— Çekimsiz sesler—sap galmagaldan we we galmagal bilen owazyň gatnaşmagyndan hasyl bolýan,bogun döretmäge ukypsyz sesler.

— Çekimsiz sesleriň toparlara bölünişi—olar;

— Owaz perdeleriniň gatnaşygy—gatnaşmazlygy taýdan açyk we dymyk çekimsizler;

— Owaz gatanjy taýdan galmagally we sonorly çekimsizler;

— Artikulýasiýanyň orny taýdan dodak çekimsizleri,dil çekimsizleri we bogaz çekimsizi;

— Artikulýasiýanyň hili taýdan degşikli—zarply we degşiksiz—süýkeş çekimsizler;

— Ýumşak kentlewügiň işi boýunça agyz ýolly we burun ýolly çekimsizler ýaly toparlara bölünýärler.

Dar çekimliler —diliň ýokary göterilip,agyz boşlugynyň meýdanynyň daralmagy netijesinde hasyl bolýan **y, i, u, ü** çekimlileri.

Detis (nem). — tirkeş we gaýtalanýan sözleriň, sözler bilen ownuk bölekleriň, sanlaryň, abbreviaturlar bilen goşulmalaryň arasynda goýulýan, söz bogna bölünende ulanylýan ýazuw belgisi.

Diareza (grek) —ýanaşyk gelen çekimsizlerden birisiniň düşürilip aýdylyşy. Meselem, be(r)k, o(n)soň..

Diaktrik belgi – sözleri aýdylyşy ýaly ýazmak üçin fonetik transkripsiyada harpyň üstünden, yzyndan goýulýan şertli belgiler. Meselem, ba:gb, bagbyşlamak...

Diftong (grek) – monoftongyň tersi, iki ses ýaly eşidilse-de, bir bogun emele getirýän uzyn çekimli. Diftonglar türkmen dili üçin häsiýetli däl.

Dilardy çekimsizler – diliň artky böleginiň işjeň gatnaşmagynda hasyl bolýan **kb, gb, ñ, h** çekimsizleri.

Dil çekimsizleri – diliň işjeň gatnaşmagynda hasyl bolýan çekimsizler. Olar işjeň gatnaşmagynda hasyl bolýan çekimsizler. Olar artikulýasiýalarynyň orny taýdan a) dil çekimsizler; b) dil orta çekimsizler; ç) dil ardy çekimsizler diýen toparlara bölünýärler.

Dil orta çekimsiz – diliň ortaky böleginiň gaty kentlewüge ýakynlaşmagy netijesinde hasyl bolýan ý çekimsizi

Dil uýy çekimsizler – diliň üjünyň işjeň gatnaşmagynda hasyl bolýan **t, d, ç, j, ş, s, f, n, r, l** çekimsizleri.

Dinamik basym – güýç basymy, sözdäki bir bognuň beýleki bogunlardan güýçli, basylyp aýdylmagy.

Dissimilýasiýa (lat.) – assimilýasiýanyň tersi, ýanaşyk gelen sözdäki başga çekimsizleriň biriniň artikulýasiýa taýdan tapawutly başga çekimsiz bilen çalşyrylyp aýdylmagy. Meselem, a:llamak – **aldamak**, Narly – **Narty** ...

Diwerensiýa – şol bir fonemanyň önki wariantynyň aýratyn fonema öwrülişi.

Dodak çekimsizleri – dodakda hasyl bolýan t, b, p, m, w çekimsizleri

Dodak çekimlileri – dodaklaryň büzülmegi netijesinde hasyl bolýan u, ö, u, ü çekimlileri.

Doly assimilýasiýa – sözdäki ýanaşyk çekimsizleriň bir-birine artikulýasiýasynyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan doly meňzemegi, bir ses bolup eşidilmegi.

Doly däl assimilýasiýa – sözdäki ýanaşyk gelen çekimsizleriň biriniň beýlekisine artikulýasiýasynyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan kem-käsleýin meňzemegi.

Dymyk çekimsizler – sap galmagaldan ybarat k, p, t, ç, ş, s, h, f çekimsizleri.

Dymyk çekimsizleriň açyklaşmagy – köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözleriň ahyryndaky zarply dymyk k, p, t, ç çekimsizleri, ý, r sonorly çekimsizler başlanýan söz, goşulma goşulanda açyk g, b, d, j seslerine öwrülýärler. Meselem, gulak – gulagy, kitap – kitaby, polat – poladyň, agaç – agajyň. Bu hadysany akkomadasiýanyň özboluşly bir görnüşi hasaplamak bolar.

Dyngy belgiler – nokat (.), sorag (?), ýüzlenme (!), otur (.), nokatly otur (;), köp nokat (...), tire (–), defis (–) ... ýaly ses aňlatmaýan ýazuw belgileri.

E

Edebi dil – ene dilimiziň çeper, ylmy, publisistik edebiýatlar, resminamalar ýazylyan, normalaşan in ýokary görnüşi.

Edebi norma – dil birlikleriniň edebi dilimiziň kada-kanunlaryna laýyklykda ulanylyşy.

- a) Edebi dilimiziň söz ulanyş (leksik) normasy;
- b) Sözleriň dürs aýdylyş (orfoepik) normasy;
- c) Sözleriň dürs ýazylyş (orfografik) normasy;
- d) Grammatik normasy bolýar.

Ekskursiýa – sesiň artikulýasiýasynyň birinji (taýýarlyk) fazasy.

Eksperimental fonetika – diliň fonetik birliklerini, fonetik serişdelerini tejribe-eksperimental arkaly öwrenýän fonetika.

Ekspirator basym(grek) – sesiň güýjüniň we dowamlylygynyň özgerişi bilen häsiýetlendirilýän basym, güýç basymy.

Elipbiý – arap elipbiýiniň birinji we ikinji harplarynyň atlary, bir diliň harplarynyň jemi: türkmen elipbiýi, arap elipbiýi.

Elipbiý tertibi – harplarymyzyň belli bir yzygiderlikdäki sanawy.

Eliziýa (lat.) – yzdan gelen sözüň başky çekimlisiniň täsirinde öňdäki sözüň soňky çekimlisiniň düşürilip aýdylyşy. Meselem, **gar(a) altyn, el(i) egri, Kön(e)ürgenç, Gat(y)akar.**

Emfatik basym – täsirlilikini artdyrmk üçin frazada bir taktyň basylyp aýdylmagy. Meselem: Eşşegem öz deňini gaşar (nakyl).

Enklitika – özbaşdak manyly sözden soň gelip, onuň bilen basym taýdan goşulyşyp aýdylýan kömekçi söz.

Meselem; **Ene jan**, men Garybam, Garyp ("Şasenem-Garyp").

It hem arryklygyn gurda bildirmez (Magtymguly).

Epenteza (grek) – sözüň ortasyndan ses artdyrylmagy. Meselem, radiýo (radio), poýema (poema), kakawo (kakao).

Epiteza (grek) – sözüň ahryndan sesiň artdyrylyşy. Meselem, kepder – kepderi, kesew – kesewi, haýyş – haýyşt.

Esasy basym – bogunlary bir söze birleşdirmek hyzmatyny ýerine ýetirýän basym, ol düýp sözüň çäginde bildirýän ikinji derejeli basymdan tapawutlanýar.

Ewoniýa (grek.) – sözleýşiň akgynlylygy, hoş äheňligi, şol bir sesiň, şol bir sesiň gaýtalanmagyndan döreýän sazlaşyk.

F

Faringal çekimsiz – bogaz boşlugynda howa ýolunyň daralmagy netijesinde hasyl bolýan ses **h** çekimsizi.

Fonema (grek.) – sözleri, goşulmalary many taýdan tapawutlandyrmaga ukyply ses. Sözleýşiň iň kiçi fonetik birligi.

Fonemanyň differensial aýratynlygy – bir fonemany beýleki bir fonemadan tapawutlandyryjy esasy aýratynlyk.

Fonemanyň konstitutiw aýratynlygy – fonemanyň sözdäki ornuna bagly bolmadyk hemişelik häsiýeti.

Fonemanyň wariantlary – fonemanyň sözleýiş akymynda ýanaşyk gelen sesleriň täsirinde ýüze çykyan görnüşleri. Olar sözüň, goşulmanyň manysyna täsir etmeýär, şol dilde sözleýänleriň düşünişmeginde kynçylyk döretmeýär. Meselem, orok (orak), saýlow (saýlaw) sözlerinde a fonemasynyň ö wariantyny görýäris.

Fonetik birlikler – fonema, bogun, takt, fraza fonetikada öwrenilýän esasy fonetik birlikler.

Fonetika (grek.) – dil biliminiň sözleýiş sesleriniň hasyl boluş asyllaryny we akustik aýratynlyklaryny, bogun gurluşyny, sözleýşiň frazalara, taktlara bölünüşini, basym, intonasiýa, pauza... ýaly fonetik serişdelerini, kombinator ses üýtgemelerini öwrenýän bölümi. Maksadyna we derňew usullaryna görä fonetikanyň birnäçe görnüşi bar:

1. Umumy fonetika
2. Hususy fonetika
3. Teswiri fonetika

4. Eksperimental fonetika
5. Taryhy fonetikahjk..
6. Deňeşdirme fonetika
7. Degşirme fonetika

Fonetik derňew – diliň ses gurlusy bilen baglanyşykly meseleleriň, fonetik birlikleriň, fonetik serişdeleriň we sözleýiş akymynda ýüze çykýan kombinator ses üýtgemeleriň derňelişi. Doly we doly däl fonetik derňewleri geçirmek arkaly talyplaryň, okuwçylaryň fonetika boýunça bilim derejeleri, başarnyklary barlanylýar.

Fonetik hadysalar – sözleýiş akyumlarda ýüze çykýan kombinator ses üýtgemeler:

Fonetik serişdeler – söz basymy, fraza basymy, logiki basym, intonasiýa, pauza

Fonetik söz – özbaşdak basymly söz, özbaşdak manyly söz bilen basym taýdan birleşen kömekçi söz ikisi bilelikde bir fonetiki söz hasaplanylýar.

Fonetik özleşdirme – başga dillerden geçen sözleriň öz ene dilimiziň ses aýratynlyklary bilen özleşdirilmegi. Meselem, kruřka – kürüşge, truba – turba, çaynik – çäýnek, sotyh – sotuk..

Fonetik transkripsiýa – goşmaça belgilerden peýdalanylýan, sözleriň eşidilişi ýaly ýazuwa geçirilişi.

Fonematik transkripsiýa – sözleriň eşidilişi ýaly däl-de, fonemalar boýunça ýazuwa geçirilişi.

Fonologiýa (grek.) – dil biliminiň sesleriň many tapawutlandyryş ukyplaryny öwrenýän bölümi.

Fraza (grek.) – belli bir transkripsiýada aýdylýp, gutaran öý-pikiri aňladýan iň uly fonetik birlik, jümle. Olar taktlardan düzülýärler. Bir-birleri bilen pauza arkaly araçäkleşýärler.

Fraza basymy – taktlary bir fraza birleşdirmek hyzmatyny ýerine ýetirýän fonetik serişde.

G

Galmagally çekimsizler – sap galmagaldan ybarat bolan dymyk k, p, t, ç, f, s, ş, h hem-de owazyndan galmagally agdyklyk edýän açyk g, b, d, j, z, ʃ çekimsizleri.

Gaplologiýa (grek.) – sözdäki meňzeş bogunlardan biriniň düşürilip aýdylmagy. Meselem, **düýeleriň (iň) birisi, jigileriň (iň) kiçisi.**

Geminat – anna, Alla, gürrüldi, şaggyldy ... sözlerindeäki ýaly uzyn çekimsizler.

Gep organlary – çekimli we çekimsiz sesleri hasyl etmäge gatnaşýan synalarymyz.

Gepleýiş apparaty – gep organlary beýni, gulak – hemmesi bilelikde gepleýiş apparatyny düzýär.

Giň çekimliler – agyz boşlugynyň giň açylmagy bilen baglanyşykly at alan a, ä, o, ö, e çekimlileri.

Grafema (grek.) – sesiň ýazuw belgisi. Onuň baş harp, setir harp görnüşleri bar.

Grafika (grek.) – sesleri hata geçirmek üçin ulanylýan ýazuw belgileri, harplar ulgamy. Meselem, **arap grafikasy, rus grafikasy.**

H

Harplar – fonemalary ýazuwda görkezmek üçin ulanylýan grafiki şekiller. Fonematik ýazuwda adaty her fonema üçin aýratyn harp alynýar.

I

Idiogramma – idiografik ýazuwda belli bir düşünjäni grafiki aňlatmak üçin ulanylýan şertli belgi, simwol.

Ideografik ýazuw – idogrammalar arkaly ýazuw.

Ikinji derejeli basym – köp bogunly sözlerde esasy basyma garanda güýçsüz aýdylýan, kömekçi basym. Meselem, **elýaglyk, aýakgap** sözlerinde esasy basym soňky bogunlara, ikinji derejeli basym bolsa el we ýak bogunlaryna düşýär.

Ikinji uzynlyk – kombinator uzynlyk, kombinator uzyn çekimliler we kombinator uzyn çekimsizler.

Interwokal çekimsiz (lat.) – iki çekimliniň aralygynda gelen çekimsiz.

Inlaut (nem.) – sözüň ortasy.

Interferensiýa (lat.) – sözleýjiniň ene diliniň ses aýratynlyklarynyň başga dilleriň sözlerine geçirilişi.

Intonasiýa (lat.) – habar bermek, soramak, ýüzlenmek, buýurmak, aýdylýan pikire her hili emosional-ekspressiw öwürşgin bermek üçin ulanylýan fonetik serişde. Ol sözleýiş äheňi, ritmi, intensiwligi tempi, tembri, logiki we fraza basymlyry ... ýaly düşünjeleri öz içine alýar.

Işjeň gep organlary – sesi hasyl etmäge işjeň gatnaşýan gep organlary: owaz perdeleri, dil, dodak...

Işjeň däl gep organlary – sesi hasyl etmäge işjeň gatnaşmaýan gep organlary: diş, kentlewük, burun..

K

Kombinator ses üýtgemeleri – sözleýiş akymynda koartikulýasiýa sebäpli ýüze çykýan singarmonizm, assimilýasiýa, akkomelasiýa, geminisiýa, sesleriň düşürilişi, artdyrylmagy, orun çalyşmasy... ýaly fonetik hadysalar.

Kombinator uzyn çekimliler – sözleýiş akymynda koartikulýasiýa sebäpli (çekimsizleriň düşüp galmagy iki çekimliniň goşulmagy netijesinde) ýüze çykýan uzyn çekimliler. Meselem, gapy—gapy:m, köçe—köçä:ňiz, geçi—geçi:ni, gelerin —ge(l)erin, bolar—bo(l)ar...

Kombinator uzyn çekimsizler —sözleýiş akymynda ýanaşyk gelen çekimsizleriň doly assimilleşmekleri neýjesinde artikulyasiýalarynyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan birleşmeginden döreýän uzyn çekimsizler.

Konsonant(lat)—bogun döretmäge ukypsyz sesler, çekimsizler.

Konsonantizm(lat)— diliň çekimsiz sesler ulgamy.

Kontaktly assimilýasiýa— ýanaşyk gelen çekimsizleriň artikulyasiýanyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan meňzeşleşmesi. Meselem, günnogar (gündogar) on vä:ş (on baş)....

Kontaktly dissimilýasiýa —ýanaşyk gelen çekimsizleriň biriniň koartikulyasiýa taýdan tapawutly başga bir çekimsiz bilen çalşyrylmagy. Meselem, allamak—aldamak, Narly—Narty.....

Konwergensiýa (lat) —diwergensiýanyň tersi, diliň taryhy ösüşinde birnäçe sesiň bir sese birleşmesi.

Labial çekimliler —o, ö, u, ü dodak çekimsizler.

Labiallaşma—dodaklaşma, sözdäki çekimli sesleriň dodak häsiýetini almagy. Meselem, oğrlonlommuz (oglanlarymyz), günnüzlörne (gündiizlerine).

Labial singarmonizm _ çekimlileriň dodak sazlaşygy.

Lingwistika —dil bölümi.

Lingwistik derňew — dil birlikleriniň gurluşy, manysy, ulanylyşy nukdaý nazarlardan derňewi. Onuň birnäçe görnüşi bar:

1. Leksikologik derňew.
2. Frazologik derňew.
3. Semasiologik derňew
4. Fonetik derňew
5. Orfoepik derňew
6. Orfografik derňew
7. Morfema derňewi
8. Söz ýasalyş derňewi
9. Morfologik derňew
10. Sintaktik derňew
11. Punktuation derňew
12. Stilistik derňew
13. Etimologik derňew

Logiki basym – frazada bir taktyň manysyny nygtamak (tapawutlandyryp görkezmek) hyzmatny ýerine ýetirýän basym. Ýazuwda logiki basym düşýän söz habaryň edil öň ýanyndan getirilýär. Meselem:

Men şü gün öýe gitjek (Nirä?).

Öýe şü gün men gitjek. (Haçan?).

Şu gün öýe men gitjek (Kim?).

Metateza (grek.) – sözdäki sesleriň özara orunlaryny çalyşmagy. Çekimli bilen çekimsiz sesiň orunlaryny çalyşmagy. Meselem, ogry – ogurlyk, aňry – aňyrky, truba (r) – turba...

Çekimsiz sesleriň orunlaryny çalyşmasy. Meselem, çagba – çabga, kiňsemek – kişnemek, turuzmak – tuzurmak, tarelka (r) – talerka...

Monoftong (grek.) – diftongyň tersi, bir ses, sada ses.

Morfonologiýa – dil biliminiň morfologiýa bilen baglanyşygyny öwrenýän bölümi.

N

Nazallaşma(lat.) – burunlaşma, burun boşlugundan çykýan howa akymynyň burun tembrini almasy. Türkmen dilinde **m, n, ŋ** sesleri burun ýolly çekimsizlerdir.

Nokat – habar intonasiýasy bilen aýdylýan sözlemleriň ahyrynda hem-de şertli gysgaltmalarda goýulýan dyngy belgi.

O

Oberton – esasy tona goşmaça öwüşgin beriji goşmaça äheň.

Omonimler (grek.) – aýdylyşy we ýazylyşy meňzeş, ýöne manylary başga sözler.

Orfoepik derňew – sözleriň edebi norma laýyklykda aýdylyşynyň derňewi.

Orfoepik norma – sözleriň edebi norma laýyklykda aýdylyşynyň dernei.

Orfoepik sözlük – sözleriň edebi aýdylyşy görkezýän sözlük.

Orfoepiýa (grek.) – dil biliminiň sözleriň edebi aýdylyşyny öwrenýän bölümi.

Orfografik derňew – sözleriň ýazylyşynyň edebi norma laýyklygynyň derňewi.

Orfografik norma – sözleriň dürs ýazuw normasy.

Orfografik sözlük – sözleriň dürs ýazylyşy görkezýän sözlük.

Orfografiýa – dil biliminiň sözleriň dürs ýazylyşyny öwrenýän bölümi.

Orfografiýanyň fonematik prinsipi – sesleriň eşidilişi ýaly däl-de, fonemalar boýuça ýazylyşy. Meselem, o:vo däl-de, **oba**, oglonlommuz däl-de, **oglanlarymyz**.

Orfografiýanyň fonetik prinsipi – sözdäki sesleri aýdylyşy (eşidilişi) ýaly ýazylyşy. Bu, esasan, fonetik transkripsiyada ulanylýar.

Orfografiýanyň morfologik prinsipi – sözleri we onuň goşulmalarynyň aýdylyşy ýaly däl-de, aslynyň saklanyp ýazylyşy. Meselem, uşşok däl-de, **uçjak**, ýazzyrma däl-de, **ýazdyрма**, gülüssan däl-de, **gülüstan**.

Orfografiýanyň prinsipleri – sözleriň we söz bölekleriniň ýazylyşyny kadalaşdyrmakda ulanylýan ýörelgeler.

Orfografiýanyň taryhy (tradision) prinsipi – sözleriň asylky bolşuna saklanylyp ýazylyşy.

Ortaky galyş çekimlileri – diliň aşaky we ýokarky galyşlarynyň aralygyndaky ýagdaýda hasyl bolýan **e, ö, o** çekimlileri.

Owaz – owaz perdeleriniň titremeginden agyz boşlugynda döreýän ses, ton.

Owaz perdeleri – öýkenden gaýdýan howa akymynyň titremegi netijesinde owaz emele getirýän, bogazda ýerleşýän gep organy.

Ö

Örtülen bogunlar – çekimsiz sesler bilenbaşlanýan, **KV, KVK** gurluşly bogunlar.

Örtülmedik bogunlar – çekimli sesler başlanýan, **V, VK, VKK** gurluşly, diňe sözün başynda gelip bilýän bogunlar.

P

Paleografiýa (grek.) – gadymy golýazmalaryň maglumatlary, harplaryň ýazylyş usullary, ýazylan wagty we ş.m. meşgullanýan ylym.

Paronimler – ses düzümi, manysy başga-başga, diňe aýdylyşlary meňzeş sözler. Meselem: **eýýäm – eýýam, jäht – jähet, hökmünde – höküminde...**

Pauza (lat.) – säginme, dürli-dürli sebäplere görä, sözleýiş akymynda berilýän dyngy.

Piktografik ýazuw – piktogrammalar arkaly ýazuw.

Progressiw assimilýasiýa – oňyn assimilýasiýa, sözdäki ýnaşyk gelen çekimsizleriň öňdäkisiniň yzkyny artikulyasiýanyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan özüne meňzedişi. Meselem, **ýannak** (ýandak), **gellim** (geldim).

Proklitika (grek.) – basymly sözün öňünden gelip, onuň bilen goşulyp aýdylýan kömekçi söz. Meselem, hut özüm, iň oňat, ap-ak...

Proteza (grek) – sözün başyndan sesiň artdyrylmasy. Meselem, **ylaýyk** (laýyk), **ystol** (stol), **iner** (ner)...

Punktuasion derňe – ýazuwda dyngy belgileriň ýerlili ulanylyşynyň derňewi.

Punktuasiýa (lat.) – dil biliminiň dyngy belgiler bilen baglanyşykly meseleleri öwrenýän bölümi.

R

Regressiw assimilýasiýa – tersin assimilýasiýa, sözleýiş akymynda ýanaşyk gelen çekimsizleriň yzdakysynyň öňdäki çekimsizi artikulyasiýanyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan özüne meňzetmesi. Meselem, **gisse** (gitse), **dussuz** (duzsuz), **alyk git** (alyp git) ...

Rekursiýa – artikulyasiýanyň soňky (gep organlarynyň öňki ornuna gaýdyp gelýän) fazasy.

S

Sanama intonasiýasy – deňdeş agzalaryň aýdylyş intonasiýasy.

Segment birlikler – sözleýşiň fonetik bölekleri: fraza, takt, bogun, fonema.

Sesiň artdyrylyşy – sözün düzüminde bolmadyk sesiň dürli sebäplere görä artdyrylyp aýdylmagy. Onuň dürli görnüşleri bar:

Sesiň sözün başyndan artdyrylyşy (proteza). Meselem, nar-**enar**, laýyk – **ylaýyk**, şkaf – **yşkaf**...

Sözün ortasyndan sesiň artdyrylyşy (epenteza). Meselem, poema – **poýema**, radio – **radiýo**, kakao – **kakawo**.

Sesiň sözün ahyryndan artdyrylyşy (epiteza). Meselem, kepder – **kepderi**, kesew – **kesewi**, ahyry – **ahyryn**...

Sesiň belentligi – owaz perdeleriniň belli bir wagt dowamyndaky titreyiş tizligi bilen baglanyşykly häsiýeti.

Sesiň düşürilişi – sözün düzümindäki bir sesiň dürli sebäplere görä düşürilip aýdylyşy.

Sesiň düşürilişiniň birnäçe görnüşleri bar:

Sesiň sözün ortasyndan düşürilişi (sinkopa). Meselem, agyz – agz(y)bir, göwün – göw(ü)nemek, birlen – bi(r)len, berk – be(r)k...

Sesiň sözün ahyryndan düşürilişi (apakopa). Meselem, fabrik(a), gazet(a), pes(t)...

Sözleýiş akymynda ýanaşyk gelen iki çekimliniň biriniň düşürilişi (eliziýa). Meselem, goňş(y)okara, sar(y)un...

Sesiň güýji (intensiwligi) – ses tolkunlarynyň ýokary galyş we aşaky iniş nokatlarynyň aralygyna bagly bolan häsiýeti.

Sesiň uzynlygy – ses tolkunlarynyň titreyiş dowamlylygy bilen baglanyşykly häsiýeti.

Singarmonizm (grek.) – asyl sözdäki we goşulmalardaky çekimli sesleriň özara sazlaşygy. Sözdäki çekimlileriň inçe-ýogynlyk (hatarlar) boýunça sazlaşygy (palatal singarmonizm). Sözdäki çekimlileriň dodaklaryň gatnaşygy taýdan sazlaşygy (labial singarmonizm).

Sinkopa (grek.) – sözün ortasyndan sesiň düşürilip aýdylyşy. Meselem, ogul – og(u)lan, gelin – gel(i)nim, gelmerin – gelme(ri)n...

Sintagma(grek.) – frazanyň mazmun hem ritm, aň taýdan bir bitewiligi hasyl edýän bölegi.

Sözleýiş apparaty – çekimli we çekimsiz sesleri hasyl etmäge gatnaşýan hem-de sesleri eşitmäge, aňlatmaga hyzmat edýän gulak we beýni ýaly synalarymyzyň jemi.

Sözleýşiň ritmi – basymly we basymsyz uzyn we gysga bogunlaryň yzly-yzyna gelşi.

Sözleýiş sesi – gep organlary tarapyndan hasyl edilýän iň kiçi fonetik birlik.

Sözleşişin tembri – aýdylýan pikire emosional-ekspressiw öwüşgin berýän aheň.

Sözleşişin tempi – sözleşiş akymynyň tiz-haýallygy, aralykdaky pauzalar.

Sözün fonetik gurluşy – sözün ses gurluşy. Meselem, biz diýen söz b, i, z sesleriniň şu yzygirlikde birleşmeginden döräpdir.

Sonorly çekimsizler – düzüminde galmagylyna garanda owazy agdyklyk edýän **m, n, ŋ, r, l, ý, w** çekimsizleri.

Sorag belgisi – sorag intonasiýasy bilen aýdylýan sözlemleriň ahyrynda goýulýan dyngy belgi (?).

Supersegment fonema – segment fonemalara goşmaça öwüşgin bermek, many tapawutlandyrmak üçin sesiň tonunyň, belentliginiň, güýjüniň özgerdilişi.

Süýkeş çekimsizler – howa akymynyň biri-birine ýakynlaşan gep organlarynyň arasyndan süýkenip çykmagy netijesinde hasyl bolýan degşiksiz-ýşgalaňly **s, ş, z, f, h** çekimsizleri.

T

Takt – frazanyň bir basymda aýdylýan bölegi.

Taryhy fonetika – diliň ses ulgamyny taryhy ösüşde öwrenýän fonetika.

Teswiri fonetika – diliň ses ulgamyny sinhron planda öwrenýän fonetika.

Tire (fran.) – çyzyjyga garanda uzynrak çyzyk bilen aňladylýan dyngy belgi (–).

Titreyji çekimsiz – diliň ujunyň titremegi netijesinde hasyl bolýan **r** çekimsizi.

Transliterasiýa (lat.) – tekstiň bir elipbiýden başga elipbiýe harpma-harp geçilişi.

U

Umumy fonetika – dünýä dilleriniň ses gurluşyndaky umumylyklary öwrenýän fonetika.

Uzyn çekimliler – dowamly aýdylýan çekimliler. Türkmen dilinde asyl uzyn çekimliler-de, kombinator uzyn çekimlilerem bar.

Uzyn çekimsizler – dowamly aýdylýan uzyn çekimsizler. Meselem, **Alla, a:nna, kürre...**

W

Welýarlaşma – diliň artky böleginiň ýumşak kentlewüğe ýakynlaşmagy netijesinde sesiň ýognalmagy. Yzky hatar (ýogyn) çekimliler bilen gelyän **k, g, ŋ** welýar çekimsizlerdir.

Wokalizm (lat.) – diliň çekimli sesler ulgamy.

Ý

Ýazuw – sözleşiş hata geçirmek üçin ulanylýan grafik şekilli ulgamy.

Ýazuw dili – dilimiziň ýazuw görnüşi.

Ýokarky galyş çekimlileri – diliň agyz boşlugynda ýokary göterilip howa ýoly daralanda hasyl bolýan **y, i, u, ü** çekimlileri.

Zarply çekimsizler – howa akymynyň biri-biri bilen galtaşan gep organlaryny böwsü geçmegi netijesinde hasyl bolýan degşikli **k, p, t, ç, d, b, d, j m, n, l ...** ýaly çekimsizler.

Şertli gysgaltmlar

a. – arap dili

r. – rus dili

fran. – fransuz dili

grek. – grek dili

lat. – latyn dili

nem. – nemes dili